



21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen laten ontwikkelen aan de hand van een moreel beraad

Auteur:	Dennis Visser
Opleiding:	Pedagogische Academie voor het Basisonderwijs (PABO)
Studentnummer:	1562386
Opdrachtgever:	Hogeschool NHL/Stenden

Voorwoord:

In dit verslag wordt het onderzoek '21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen laten ontwikkelen aan de hand van een moreel beraad' beschreven. Dit onderzoek zal worden uitgevoerd binnen een groep 8 binnen mijn LIO school. Dit onderzoek is ontstaan naar aanleiding van een handleiding rondom het voeren van een moreel beraad en het stellen van kritische vragen (Visser, D. (2021). Moreel beraad, handleiding. Keurige keuzes - Nette vragen, (1^{ste} editie).

Dit onderzoek is bedoeld voor studenten, leerkrachten, onderwijzers en andere personen werkzaam binnen het onderwijs. Specifiek voor bovenbouw leerkrachten die met burgerschapsvorming, identiteitsontwikkeling en moraliteit willen werken in hun groep.

Het onderzoek bestaat uit een vooronderzoek en een klassiek beschrijvend onderzoek en is gestart in November 2020. Bij de uitvoering van het onderzoek zijn tien leerlingen binnen een groep acht geobserveerd gedurende de uitvoering van drie morele dilemma's. De leerlingen zijn gedurende het eerste en laatste dilemma getoetst op de mate van toepassing van zeven van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Dit zijn sociale en culturele vaardigheden, zelfregulering, creatief denken, kritisch denken, probleem oplossend vermogen, communiceren en samenwerken.

Mijn dank gaat uit naar mijn begeleidsters vanuit NHL/Stenden Hogeschool die mij hebben geholpen doormiddel van talloze brainstormsessies, individuele gesprekken en feedbacksessies.

Daarnaast wil ik de leerkrachten de groepen 8 van mijn LIO school bedanken voor het geven van de gelegenheid om het onderzoek uit te kunnen voeren en in het specifiek mijn begeleidsters voor het helpen concretiseren van mijn onderzoek en het bieden van een kritische blik op het vormen van het onderzoeksplan.

Samenvatting:

Uit de literatuurstudie blijkt dat de 21^{ste} eeuwse vaardigheden nog niet voldoende en structureel genoeg aangeboden worden binnen het onderwijscurriculum. Wel komen de vaardigheden terug in verschillende methodes, maar zijn ze meer geïntegreerd in de methodes en wordt er niet daadwerkelijk gericht aan gewerkt deze vaardigheden te ontwikkelen. Er is ook geen duidelijke manier van toetsen. Aangezien deze vaardigheden veel gericht zijn op de nieuwe maatschappij en deze vaardigheden gebruikt zullen worden in de maatschappij, kunnen leerlingen het beste deze vaardigheden ontwikkelen aan de hand van situaties die ze in het echt ook tegen kunnen komen. Aan de hand van het moreel beraad worden deze situaties behandeld met de leerlingen en wordt er gezamenlijk gezocht naar een oplossing. Op basis van de theorie en de ervaringen uit de praktijk is de volgende onderzoeksvraag opgesteld: **In hoeverre worden de 21^{ste} eeuwse vaardigheden ontwikkeld aan de hand van een handleiding over het voeren van een moreel beraad?**

Aan de hand van een beoordelingsrubrics die ingevuld is per leerling n.a.v. de observaties die gemaakt zijn gedurende de uitvoering van het onderzoek, wordt er een antwoord gezocht op de onderzoeksvraag. De resultaten worden aangetoond in een grafiek per vaardigheid.

Na het analyseren van de resultaten, blijkt dat de vaardigheden communiceren, samenwerken en zelfregulering de grootste groei laten zien en dat de meerderheid van de leerlingen een hoge score laten zien. De sociale en culturele vaardigheden laten de minste groei zien en de laagste score per leerling. Het probleem oplossend vermogen en het kritisch denken laten het minste aantal leerlingen zien met ontwikkeling in de desbetreffende vaardigheid. Er kan aan de hand van deze bevindingen gesteld worden dat er wel degelijk een aantal vaardigheden ontwikkeld zijn, waarbij communiceren, samenwerken en zelfregulering de grootste groei hebben laten zien. Dit zijn vaardigheden die ook wel vaker terug te zien zijn binnen groep acht en de verschillende lessen die gegeven worden.

Naar aanleiding van dit onderzoek zijn diverse aanbevelingen gedaan waarmee het schoolteam aan de slag kan gaan. Allereerst is het van belang dat de school gebruik maakt van de al geteste handleiding binnen dit onderzoek om te bevinden of dit voor henzelf ook hanteerbaar is en of dit in andere groepen in te zetten is. Ook de kijkwijzers en de al bestaande methodes verder onderzoeken is een aanbeveling voor de school. Door meer verdieping ontstaan er mogelijk meer momenten en kansen om aan de vaardigheden te werken.

Ook een studiedag met alle collega's waarin er in gesprek gegaan wordt over de 21^{ste} eeuwse vaardigheden kan voor veel verheldering en ideeën zorgen. Deze ideeën kunnen geïmplementeerd worden in de praktijk en zorgen voor meer momenten om te werken aan de ontwikkeling van 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Tot slot kunnen de leerkrachten nog meer gaan doen met vakken als maatschappijleer en levensbewschouwing. Hierbij staat het stellen van vragen, van elkaars geloof, cultuur, standpunten en visies leren en het leren over hoe alledaagse problemen in elkaar steken centraal.

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	6
1.1 Aanleiding:	6
1.1.1 – Visie van de onderzoeksschool	7
1.1.2 Conclusie enquête:	7
1.2 Persoonlijke motivatie:.....	8
2. Probleemanalyse	8
3. Het theoretisch kader.....	10
3.1 – Ontwikkelingspsychologie 12 – 16 jaar.....	11
3.1.1 – aspecten van de ontwikkeling – cognitief, sociaal/emotioneel en moreel	11
3.1.2 – Het puberbrein	12
3.1.3 – Generatie Z (Gen Z).....	13
3.2 - De 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden	14
3.2.1 - Definitie van de 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden:	14
3.2.2 – Overzicht van de 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden	14
3.2.3 - Wat is het belang van het ontwikkelen van de 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden?	15
3.2.4 – 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden als vak	16
3.2.5 - Zijn 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden niet generiek?	17
3.3 - Welke 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden kunnen ontwikkeld worden bij een moreel beraad?	19
3.3.1 – Het moreel beraad.....	19
3.3.2 – De vaardigheden bij een moreel beraad.....	19
3.3.2 - Waarom het moreel beraad?	21
3.4 – conclusie/samenvatting:.....	23
4. Probleemstelling	24
4.1 – Het doel van het onderzoek	24
4.1.1 –deelvragen.....	25
5. Onderzoeksaanpak.....	27
5.1 - Onderzoeksgroep:	27
5.2 - Methode dataverzameling	27
5.3 – Ethische kwesties	28
5.4 - Onderzoeksmethodiek:	28
5.5 - Proces dataverzameling:	29
5.6 – Proces van dataverwerking:	29
5.7 - Tijdpad onderzoek:.....	30
5.8 – validiteit, betrouwbaarheid en storende factoren	32

5.9 – Hypothese	33
6. Resultaten	33
6.1 – afwijkingen gedurende de uitvoering van het onderzoek	34
6.2 – resultaten bij de deelvragen	34
Welke mogelijkheden biedt een handleiding over het voeren van een moreel beraad voor de ontwikkelingen van de 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden voor leerlingen in groep 8?	35
Bij welke van de 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden is een duidelijke ontwikkeling te zien na het voeren van het moreel beraad met leerlingen in groep 8?	36
7. Conclusies, aanbevelingen en discussies	45
Discussie.....	46
Beperkingen	47
Aanbevelingen voor de praktijk:.....	48
Aanbevelingen voor een vervolgonderzoek	48
Ethiek en onafhankelijkheid	49
8. Bibliografie	50
9. Bijlagesectie	53
9.1 – Definitie van de individuele vaardigheden	53
9.2 – Enquêtes.....	57
9.3 – Beoordelingsrubrics	67
9.4 – Nulmeting en Eindmeting – ingevulde rubrics per leerling.....	77

1. Inleiding

Voor leerlingen in groep 8 is het kiezen tussen het afmaken van het schoolwerk aan het einde van de dag of het kiezen voor het buiten spelen met vrienden een bekende situatie. Kiezen ze voor hun vrienden, waardoor het werk blijft liggen en ze dit later af zullen moeten maken? Als ze voor hun schoolwerk kiezen betekent het dat ze hun vrije tijd opzij zetten. Het lijkt er op dat ze mogelijk hun vrienden zullen moeten teleurstellen of de leerkracht. Het liefste zou je beide kiezen, maar dat kan niet altijd. Sommige situaties zorgen dan ook voor lastige keuzes. Wat doe je bijvoorbeeld als je jouw vriend iets ziet stelen? Zeg je er wat van tegen een medewerker of laat je het gaan en houd je het geheim, omdat het jouw vriend is? Op die momenten ga je in beraad met jezelf. Je zult de keuzes die je hebt tegen elkaar af moeten wegen om er achter te komen wat de beste keuze is om te maken. Vaak is dit een keuze tussen jouw eigenbelang en een morele waarde. We spreken dan van een moreel beraad (Kroon, 2005). In hoofdstuk 3 van dit onderzoek wordt nader uitgelegd wat het moreel beraad precies inhoudt. Het komt eigenlijk vaker voor dan men zelf zou denken, het in beraad gaan over een morele kwestie. Neem bijvoorbeeld een situatie die zich heeft afgespeeld op het schoolplein tussen twee leerlingen. Leerling A. duwt leerling B en leerling B. duwt weer terug. Beide komen terug in de klas en de leerkracht wordt op de hoogte gebracht. Beide leerlingen geven de andere de schuld. Als leerkracht ga je in op de situatie en probeer je te achterhalen wat er gebeurt is. Vaak hebben beide leerlingen hier ook wel wat over te zeggen en andere klasgenoten kunnen hier hun perspectief aan toevoegen. Zo is de leerkracht binnen de kortste keren met de klas in gesprek over deze situatie, waarin ze met elkaar proberen uit te zoeken hoe ze de situatie tussen beide leerlingen kunnen oplossen. Het proces van het oplossen van de situatie is heel leerzaam en leerlingen leren er meer van dan alleen het oplossen van een situatie.

1.1 Aanleiding:

Na het maken van een handleiding over het in moreel beraad gaan bij morele dilemma's kwam ik erachter dat leerlingen niet alleen met elkaar in beraad leren gaan om dilemma's op te lossen, maar dat ze door dit beraad en deze dilemma's vaardigheden ontwikkelen die in het reguliere schoolprogramma weinig directe aandacht krijgen. Deze vaardigheden vertonen opvallende overeenkomsten met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Ze zijn bezig met het kritisch denken over en beoordelen van dilemma's, ze werken samen tot een oplossing, ze moeten met elkaar kunnen communiceren om elkaar te begrijpen en informatie te delen, etc. Samenvattend zijn leerlingen dan dus bezig met het ontwikkelen en toepassen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Deze vaardigheden komen al wel aan bod in schoolmethodes en aanpakken op een geïntegreerde wijze, maar er wordt nog niet altijd genoeg op een bewuste of gerichte wijze gewerkt aan het ontwikkelen van deze vaardigheden. Terwijl deze vaardigheden wel van belang zijn voor de toekomst van deze leerlingen en de carrière die ze na willen jagen. Dr. Laura A. Jana (TEDx Talks, 2018), Sir Ken Robinson (The Call To Unite, 2020) en Studytube (2018) onderstrepen het belang van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden in de maatschappij van nu en die van de toekomst. Dit omdat de maatschappij verandert en er andere eisen worden gesteld als het gaat over de vaardigheden die iedereen moet bezitten voor het werk van de toekomst (Studytube, 2018). Aan de hand van deze dilemma's en het moreel beraad kunnen ze dus werken aan het ontwikkelen van een aantal verschillende 21^{ste} eeuwse vaardigheden.

1.1.1 – Visie van de onderzoeksschool

Bij veel scholen wordt er nog niet gericht en gestructureerd (bijvoorbeeld op een dagelijkse basis) gewerkt aan de 21^{ste} eeuwse vaardigheden (Stichting Kennisnet, 2018). Een onderzoek naar 21^{ste} eeuwse vaardigheden (Thijs et al., 2014) bevestigt dat en volgens dit onderzoek blijkt het dat 21^{ste} vaardigheden ook maar weinig aan bod komen in de reguliere methodes en er geen duidelijke methode is om dit structureel aan te kunnen bieden. De vaardigheden komen wel voor, maar niet op een basis waarin er door de leerkracht en de leerlingen bewust aan gewerkt kan worden. Als de 21^{ste} eeuwse vaardigheden vereist zijn voor in de toekomst, is het van belang dat deze opgenomen worden in het curriculum van het funderend onderwijs. Hierbij zal een open, nieuwsgierige en innovatieve houding vanuit de leerkracht en de leerlingen het uitgangspunt zijn.

Ik loop stage op een school waar ook leerlingen een basis geboden wordt die hen in staat stelt later goed te kunnen functioneren in de maatschappij. De school gelooft erin dat vakvakken zoals rekenen en taal hierbij belangrijk zijn, maar vinden ook dat leerlingen bepaalde vaardigheden moeten leren om zich te kunnen ontwikkelen tot zelfstandig en sociaal persoon. Vaardigheden zoals oplossingsgericht denken en werken en het toepassen van strategieën. Het oplossingsgericht denken komt vooral ook terug bij vakken als rekenen en wereldoriëntatie. Bij deze vakken komen de leerlingen voor verschillende problemen te staan en wordt er op gericht leerlingen tot denken te zetten en hen te laten zoeken naar een oplossing. Bij de rekenlessen wordt er bijvoorbeeld sterk gewerkt aan het laten inslijpen van de verschillende rekenstrategieën die bijdragen aan het oplossen van een rekenprobleem. Bij de wereld oriënterende vakken werkt de school met de methode Davinci. Deze methode is er op gericht leerlingen op onderzoek te laten gaan met een verwonderingsvraag, iets waar ze zich over verwonderen en waar ze meer over te weten willen komen. Hierin werken de leerlingen met de verschillende vaardigheden. Zijn de vaardigheden die ze bij bijvoorbeeld rekenen leren ook toe te passen buiten de rekencontext? Of is hier een ander vak en een andere aanpak voor nodig om deze vaardigheden te kunnen laten ontwikkelen bij leerlingen? In hoofdstuk 3 van dit onderzoek gaan we verder in op de aanpakken van andere scholen en hoe de 21^{ste} eeuwse vaardigheden (mogelijk) in een landelijk kader terugkomen.

Naar aanleiding van het onderzoek naar 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs, heb ik een enquête afgenomen onder de leerkrachten van groep 8 van mijn LIO school. Dit om erachter te komen hoeveel er al gewerkt wordt aan de 21^{ste} eeuwse vaardigheden, hoe bekend de leerkrachten zijn met deze vaardigheden en op welke wijze zij denken dat de 21^{ste} eeuwse vaardigheden het beste tot hun recht komen in het onderwijs. Ook wilde ik mij nader verdiepen in het onvoldoende aanwezig zijn van concreet en structureel materiaal voor het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden binnen scholen. (Thijs et al., 2014) De afgenomen enquêtes met resultaten zijn opgenomen in hoofdstuk 6 – de bijlagesectie.

1.1.2 Conclusie enquête:

Uit de afgenomen enquêtes blijkt dat leerkrachten eigenlijk nog niet zo bekend zijn met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Het onthouden van de 11 vaardigheden en het beschrijven ervan blijkt al

lastig. Dit is ook terug te zien in de antwoorden op de andere vragen, waarin eigenlijk alle deelnemende leerkrachten van de enquête antwoorden dat ze niet bewust genoeg aandacht spenderen aan de vaardigheden. Wat volgens hen mist is ruimte en tijd in hun planningen. Er is nergens plek om een les in te plannen waar structureel gewerkt wordt aan een vaardigheid. Gezien de tijd die leerkrachten nu hebben, lijkt het verweven van de vaardigheden in de al bestaande lessen de beste oplossing. Een oplossing van één van de deelnemende leerkrachten was, om een vaardigheid per week als weekdoel te stellen. Hier kan de gehele groep dan aan werken in die week. Ook hier benoemden leerkrachten dat ze baat hebben bij vast materiaal om hen te helpen de 21^{ste} eeuwse vaardigheden te kunnen ontwikkelen. Daarnaast werd groepsdynamiek genoemd. Iedere groep is anders en daardoor is het ook steeds een andere vaardigheid die aan bod kan komen. De ene groep pakt het zelfstandig werken misschien sneller op, maar de andere groep is misschien weer sterker in het oplossen van conflicten. Zo is ook iedere leerling anders en kan iedere individuele leerling een grote invloed hebben op de groepsdynamiek. Samengevat benoemen de leerkrachten die deelgenomen hebben aan de enquête dat concreet, duidelijk materiaal op een vaste dagelijkse/wekelijkse basis vereist is, een flexibele aanpak van de leerkracht om te kunnen werken aan de vaardigheid die aandacht vereist in een groep (groepsdynamiek) en kennis/scholing over de vaardigheden om ze effectiever in te kunnen zetten.

1.2 Persoonlijke motivatie:

De afgelopen jaren heb ik mij beziggehouden met het onderzoeken van morele dilemma's en het zoeken naar een oplossing bij die dilemma's. Maar waar ik ook veel tijd aan gespendeerd heb zijn de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Ik merkte ook gedurende het werken met schoolprojecten dat deze vaardigheden aan bod komen. Ze zijn misschien wel de sleutel tot een goede samenwerking en eindresultaat. Deze vaardigheden heb ik gedurende mijn stages ook geprobeerd te verwerken in mijn lessen. Ook in het werken met dilemma's maak ik er gebruik van, vooral als ik met iemand anders naar een dilemma kijk. Het komt zelfs soms over als een soort spel, het kiezen uit twee mogelijkheden waar je eigenlijk onmogelijk uit kunt kiezen. Net een puzzel waarbij iedere afweging, ieder argument en ieder oordeel een puzzelstukje is. Gezamenlijk vormen ze de gehele puzzel, ook al blijkt er soms wel een stukje te missen. Dit komt dan wel geregeld voor, want ook niet ieder moreel dilemma is zo maar op te lossen.

Daarnaast ben ik er, na het werken met een handleiding over morele dilemma's, achter gekomen dat leerlingen doormiddel van het voeren van een moreel beraad en het werken met morele dilemma's werkten aan het ontwikkelen van vaardigheden die hen in staat stelt te kunnen handelen in verschillende situaties zoals ze in de maatschappij ook voor komen. Toen ik merkte dat leerlingen bezig waren met het oplossen van een probleem, het samenwerken om een oplossing te vinden en het kritisch nadenken en vragen durven stellen over elkaars bevindingen, zag ik de koppeling met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Ik zag de vaardigheden wel doorschemeren in de reguliere vakken die op school gegeven worden, maar niet dat er direct de focus op lag of dat er bewust aan een bepaalde vaardigheid gewerkt werd. De structurele basis mist. Dit gepaard met het "nog" ontbrekende concreet en inzetbaar materiaal gericht op het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden, waren goede drijfveren om verder op onderzoek te gaan naar de mate waarin mijn ontworpen handleiding over morele dilemma's een bijdrage kan leveren in het doen ontwikkelen van deze vaardigheden.

2. Probleemanalyse

In hoofdstuk 1 wordt al het belang van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden benoemd en hoe deze vaardigheden een cruciale rol gaan spelen in de maatschappij van nu en van de toekomst. Er kan dan

ook gesteld worden dat de maatschappij veranderd. Waar het vroeger een industriële samenleving (gericht op kapitaal, arbeid en de eerste machines bestuurd door de mens) was, wordt het nu meer een kennis/informatie samenleving (gericht op de digitalisering van de wereld, de grens tussen de fysieke en digitale wereld en beroepen waarbij machines een minder grote rol gaan spelen of zichzelf kunnen bedienen aan de hand van de kennis van de mens). Het is belangrijk dat scholen hierin meegaan en bereid zijn zich aan te passen om de norm van de nieuwe maatschappij te volgen (*Kennisclip 21^{ste} eeuwse vaardigheden*, 2018). Dit is belangrijk omdat de leerlingen voorbereid moeten worden op deze nieuwe maatschappij waar zij nu al een deel van uit maken. Daarvoor hebben ze bepaalde vaardigheden nodig. Communiceren, samenwerken, zelfregulering, probleem oplossend denken of ICT vaardigheden zijn voorbeelden van vaardigheden die nodig zijn voor de maatschappij van de 21^{ste} eeuw. Het probleem is dat er toch nog niet structureel en doelgericht aandacht aan besteed wordt binnen het onderwijs.

Als leerlingen niet aan deze vaardigheden op school werken en ze niet ontwikkelen, is er de kans dat de leerlingen achter raken en niet mee kunnen draaien in de nieuwe maatschappij. Dit kan gevolgen hebben voor hun baankans. Er wordt namelijk geschat dat 2/3 van de leerlingen van nu, later een baan zullen hebben die op dit moment nog niet bestaat. Er wordt vaak gezegd dat dit de maatschappij van de toekomst is, maar het is eigenlijk al de maatschappij van nu (TEDx Talks, 2018).

Deze nieuwe maatschappij is niet alleen die van Nederland, maar van de gehele wereld. Overal ter wereld komen we met elkaar in contact, kunnen we razendsnel informatie opzoeken of verzenden en leren we van alles over elkaar. De 21^{ste} eeuwse vaardigheden worden ingezet op wereldwijde schaal en dus zullen de scholen over de hele wereld moeten gaan werken aan deze vaardigheden om mee te komen met deze nieuwe maatschappij. Er is dan ook een hoop dat we van elkaar kunnen leren op het gebied van onderwijs en er wordt, net als in de nieuwe maatschappij, op digitale wijze veel met elkaar gedeeld om deze 21^{ste} eeuwse vaardigheden beter te kunnen begrijpen (Shaw, 2018). Zo zijn er ook verschillende benamingen voor de 21^{ste} eeuwse vaardigheden en manieren waarop de vaardigheden gedefinieerd worden. Dr. Laura A. Jana (TEDx Talks, 2018) noemt de vaardigheden *qi skills* (als in 'key', het Engelse woord voor sleutel). Deze vaardigheden zijn de sleutel tot het toekomstige succes. Het zijn vaardigheden die nodig zijn in de kennis- en informatiesamenleving van nu en die van de toekomst.

Als de 21^{ste} eeuw vraagt om dergelijke vaardigheden te beheersen (zoals: Kritisch, denken, samenwerken, communiceren, gebruik van ICT en media, etc.) (*21^{ste}-eeuwse vaardigheden*, 2021), moeten deze vaardigheden ook structureel opgenomen worden in het onderwijsprogramma van scholen. Toch is dit nog een lastige opgave. Dit blijkt uit een onderzoek over de 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het funderend onderwijs (Thijs et al., 2014). Er wordt al wel door middel van verschillende werkvormen met de vaardigheden gewerkt (bijvoorbeeld samenwerken bij de coöperatieve werkvormen), maar dit zijn enkel losstaande momenten. Ook zijn er dergelijke methodes die de vaardigheden verwerken in hun lessen (Blink, Davinci, Alles-in-1), maar hierbij komen niet alle vaardigheden aan bod en is het voor de leerkracht niet altijd even duidelijk of een vaardigheid beklijft bij de leerlingen. Bovendien werken niet alle scholen op gelijke wijze aan de 21^{ste} eeuwse vaardigheden en wordt het bij de ene school in meerdere mate aangeboden dan bij de andere. Veel leerkrachten hebben baat bij voorbeeldmateriaal, voorbeeldlessen en een duidelijke manier van toetsen (Visser, 2013).

Op scholen kan er al vroeg worden begonnen met het aanleren van deze vaardigheden. Hoe vaak zijn leerlingen wel niet in gesprek met elkaar? hoe vaak komen ze wel niet voor problemen, situaties of ruzies te staan die ze dan zelf niet op kunnen lossen? Het is bekend binnen de scholen en vaak is de leerkracht de bemiddelende factor die met beide partijen de situatie oplost. Het gebeurt ook in

iedere groep en iedere leeftijdscategorie. Als we de groep in het basisonderwijs met de meeste 'levenservaring' zoeken, dan is dat groep 8. De leerlingen die hun laatste jaar op de basisschool in gaan en aan het einde van het jaar hun basisschoolperiode afsluiten en overgaan op het voortgezet onderwijs. De 21^{ste} eeuwse vaardigheden komen dan ook weer terug in het voortgezet onderwijs. Dat begint al gelijk in de eerste week, waarbij meteen contact wordt gemaakt, gecommuniceerd en samen gewerkt wordt aan verschillende opdrachten. Hiervoor hebben de leerlingen de benodigde vaardigheden al nodig. Niet alleen voor die eerste week, maar om hen steeds beter te kunnen redden op de middelbare school, in hun nieuwe klas en met alle veranderingen die ze mee zullen maken. Zelfregulering om huiswerk goed te kunnen plannen, communiceren met leerkrachten en klasgenoten voor opdrachten en projecten of ICT vaardigheden om je te kunnen redden met de online roosters, (school) websites en programma's en de verschillende functies van een laptop, computer of bijvoorbeeld tablet.

3. Het theoretisch kader

In dit gedeelte van het onderzoek wordt de theorie achter de kwestie van het toepassen van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden toegelicht. Zo wordt er beschreven waarom het moreel beraad de juiste keuze is om 21^{ste} eeuwse vaardigheden mee te kunnen ontwikkelen, welke vaardigheden er ontwikkeld

kunnen worden gedurende een moreel beraad en wat de aansluiting met de ontwikkelingspsychologie bij het oudere schoolkind (leerlingen van groep 8) is.

3.1 – Ontwikkelingspsychologie 12 – 16 jaar

Adolescentie, de tiener periode of de puberteit. Het zijn een aantal termen om leerlingen van leeftijdscategorie tussen (ongeveer) de 12 – 16 jaar te beschrijven. In hoofdstuk 2 werd al kort benoemd dat groep 8 de groep is in de basisschool met de meeste levenservaring, omdat het de laatste groep is en de leerlingen 8 jaar onderwijs er op hebben zitten. Het is de periode waarin de basisschoolperiode afgesloten wordt en de periode op het voortgezet onderwijs begint. Leerlingen hebben hierbij te maken met verschillende veranderingen op het gebied van hun sociale, morele, fysieke en cognitieve ontwikkeling. Ze beginnen met het vormen van een eigen identiteit, er is een groeispurt, ze zijn gericht op (zelf-) ontplooiing en zelfinzicht. Ze kijken kritischer naar de wereld en stellen open vragen op zoek naar antwoorden over henzelf en over hun omgeving (Brouwer & Marsman, 2018).

3.1.1 – aspecten van de ontwikkeling – cognitief, sociaal/emotioneel en moreel

Wat de beginnende puber allemaal leert is niet meer bij te houden. De rol van de ouders verandert, maar ook die van de leerkrachten. De leerling tussen de 12 en 16 jaar wordt zelfstandiger. De leerling leert abstracter en complexer denken en kan daarbij gemakkelijker begrijpen hoe een situatie eruitziet en in elkaar zit. De leerling lost een probleem of kwestie op doormiddel van een hypothese of veronderstelling. Ook wordt er in deze periode meer nagedacht over rechtvaardigheid, waarheid, het leven zelf en de onderlinge relaties van de leerling. Het onder woorden brengen en verdedigen van de eigen mening en gedachten gaat ook steeds beter. Er wordt in deze periode een levensverhaal opgebouwd. Dit gaat dan ook over alles wat de leerling tot nu toe heeft meegemaakt, geleerd en ervaren. De omgeving van de leerling heeft een grote invloed op de verschillende sociale, cognitieve en morele ontwikkelingen.

Bij de morele ontwikkeling gaat het om het bewust worden van het verschil tussen goed en kwaad en dat een individu hierin zelf een onderscheid kan maken. Al in een vroeg stadia speelt dit een belangrijke rol bij leerlingen. Iemand een schop geven is niet juist, maar iemand helpen die gevallen is wel. Dat is een onderscheid die leerlingen kunnen maken op een jonge leeftijd. Precies kunnen bepalen wat goed en fout is, is voor een groot deel afhankelijk van omgevingsfactoren (vrienden, familie, thuissituatie, school, sportclubs, etc.) Hierbij kan dan ook gedacht worden aan normen en waarden die het kind meekrijgt vanuit huis. Deze morele ontwikkeling ontstaat niet zomaar vanuit huis natuurlijk, daar is tijd en oefening voor nodig. Hierin onderscheidt de Amerikaanse psycholoog Kohlberg (1927-1987) drie stadia. Het pre conventioneel stadium, het conventioneel stadium en het post conventioneel stadium (Hooijmaaijers & Stokhof, 2012b).

Deze stadia van Kohlberg sluiten eigenlijk heel goed aan bij de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Er is namelijk in de verschillende stadia sprake van verschillende perspectieven. Het gaat dan over het opzoeken van grenzen van anderen, het volgen van een groep en de groepsnorm of het aangeven van de eigen grenzen en het volgen van de eigen normen en waarden. In deze stadia is een kind al veel met zichzelf en met zijn of haar omgeving bezig. Het gaat dan over vaardigheden als zelfregulering, samenwerken en communiceren. Vaardigheden die niet alleen het proces van de morele ontwikkeling kunnen ondersteunen, maar zelfs nodig zijn in de zoektocht van het afwegen van de normen en waarden van het kind zelf en die van iedereen om haar of hem heen.

Stadia morele ontwikkeling

Stadium	niveau	
Stadium 0	Premoraliteit	Goed is wat plezierig is
Stadium 1	Preconventioneel niveau	Straf vermijden
Stadium 2		Wederzijds voordeel zoeken
Stadium 3	Conventioneel niveau	Goed is wat anderen goed vinden
Stadium 4		Wetten en regels naleven
Stadium 5	Post conventioneel niveau	Ontwikkeling waardenpatroon
Stadium 6		Het als vanzelfsprekend hanteren van universele waarden

Lawrence Kohlberg (1927 – 1987)

5

De ontwikkelingen die de leerlingen op deze leeftijd ervaren, verlopen per individu weer verschillend. Wel weten we dat voor elke leerling het puberbrein groeit, met name in de voorste delen van de hersenen. Leerlingen in deze leeftijdsfase laten dan ook verschillend gedrag zien en denken hierdoor ook anders. Dit is terug te zien in hun creativiteit en het probleem oplossend vermogen (Werkplaats PPO NK, 2017).

3.1.2 – Het puberbrein

Het puberbrein ontwikkelt zich van achteren naar voren. Achterin het brein wordt informatie verwerkt die belangrijk is voor het zien. Bovenin in het midden van het brein zit het ruimtelijk inzicht, daaronder zit het gedeelte van het brein waar het gehoor, visuele perceptie, het gedrag, de concentratie en het taalbegrip geregeld worden en voorin zitten de hersendelen waar het abstracte denken, het overzien van de consequenties van beslissingen, goed plannen en prioriteiten stellen wordt ontwikkeld (Zuidhof, 2021). Dit wordt over een vrij lange periode ontwikkeld en is pas als laatste volledig ontwikkeld.

Leerlingen kunnen in deze periode veel leren van negatieve feedback. Dit doelt dan op welke methode om een probleem op te lossen wel en niet werkt. Jonge leerlingen leren voornamelijk van positieve feedback en onthouden de momenten die goed gingen. Oudere leerlingen gaan meer hypothese-toetsend leren en kijken hierbij welke aanpak de meeste effectieve was, aldus hoogleraar Eveline Crone (Crone et al., z.d.).

Juist deze manier van denken is wat ook goed samengaat met het ontrafelen van morele dilemma's om er achter te komen wat voor hen de beste beslissing is. Vooral als we kijken naar het feit dat het probleem oplossend vermogen en het kritisch denken, wat deze leeftijdsgroep al sterk aan het ontwikkelen is, twee vaardigheden zijn die vallen onder de 21^{ste} eeuwse vaardigheden.

3.1.3 – Generatie Z (Gen Z)

Generaties mensen verschillen in sommige dingen sterk van elkaar en in sommige dingen liggen ze juist weer heel dicht bij elkaar. Dit komt omdat elke generatie opgroeit in een andere tijd en omgeving. De maatschappij staat niet stil en de periode tussen 1930 en nu heeft al heel veel ontwikkelingen gezien op het gebied van technologie, politiek, sociale omgang, etc. Een generatie is een groep mensen die ongeveer gelijktijdig geboren zijn. De generaties schelen ongeveer tussen de 10 en 20 jaar van elkaar. Zo is er van ongeveer 1930 tot 1945 de stille generatie en van 1945 tot 1960 de baby boomers. Daarop volgt van 1960 tot 1985 generatie X, vervolgens de millennials van ongeveer 1985 tot 2000 en daarna generatie Z van ongeveer 2000 tot 2011. In 2022 zijn we aangekomen bij generatie Alpha, de generatie van 2011 tot ongeveer 2025 (precieze jaartallen variëren per bron, aangezien het niet exact aan te geven is of alle millennials ook daadwerkelijk geboren zijn in bijvoorbeeld de periode van 2000 tot 2011).

Dit onderzoek richt zich op generatie Z. De generatie die opgroeit met vele verschillende vormen van technologie, apps die ze binnen een seconde van alles kunnen laten doen en social media waarbij ze binnen enkele secondes met duizenden mensen tegelijkertijd in contact kunnen komen. (*Living as Gen Z: From Fear to Positive Change* | Madi Hammond | TEDxMacatawa, 2019).

Generatie Z staat bekend om een korte spanningsboog. Ze zijn gewend dat alles zo snel mogelijk verloopt. Het liefste zouden ze iets uitgelegd krijgen als een soort video waarbij ze zelf op pauze of 'replay' kunnen drukken om het nogmaals te bekijken. Dit is de generatie van ondernemerschap en zelfstandigheid. Van autoriteit is deze generatie zeker geen fan en daardoor kunnen ze ook wel eens botsen met andere generaties. Wel zijn ze bereid het gesprek aan te gaan en aan te geven wat ze nodig hebben en wat hen (eventueel) dwars zit als de ouders of degene met wie ze in gesprek zijn ook bereid zijn te luisteren (TRES - tres.nl, 2021). Eén van de belangrijkste kenmerken van generatie Z is misschien nog wel het feit dat ze een sterke mening weten te vormen en deze kunnen delen met de rest van de wereld door middel van bijvoorbeeld social media. Dit kun je bijvoorbeeld zien aan de mate waarop ze zich uitspreken tegen racisme, achter bewegingen als Black Lives Matter staan, opkomen voor de lhbtqi+ gemeenschap en met name de boodschap over willen brengen dat iedereen geaccepteerd moet worden zoals die is, mag zijn wie die wil en mag houden van wie die wil (Meola, 2021). Deze generatie ziet zichzelf dan ook als een generatie die een grotere mate van acceptatie heeft en beschikt over een meer open houding. Ze willen datgene wat al die tijd nog niet geaccepteerd is veranderen. Ze zien problemen in, willen deze oplossen en laten hun kritische blik op de wereld vallen. Al een aantal 21^{ste} eeuwse vaardigheden zijn benoemd in het beschrijven van generatie Z. Dit laat zien dat deze generatie al opgroeit in een wereld waarin deze vaardigheden nodig zijn en gebruikt (moeten) worden.

3.2 - De 21^{ste} eeuwse vaardigheden

3.2.1 - Definitie van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden:

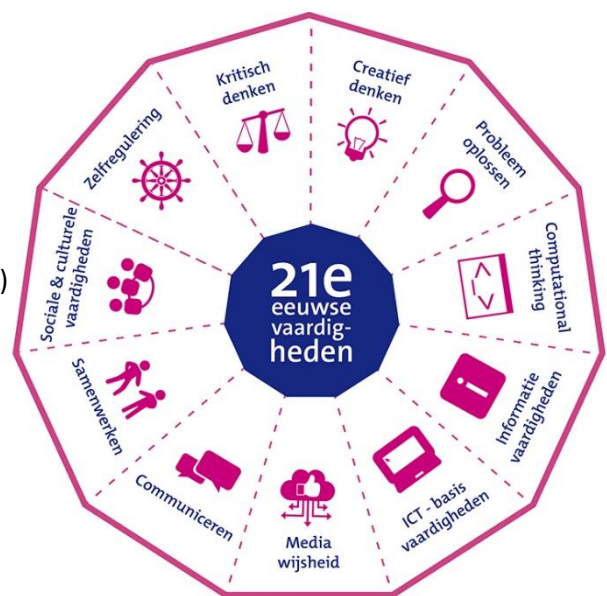
De 21^{ste} eeuwse vaardigheden is een verzamelnaam voor de competenties die de leerlingen nodig gaan hebben voor de maatschappij van de toekomst en die van nu. Een maatschappij gericht op kennis en informatie (*Kennisclip 21^{ste} eeuwse vaardigheden*, 2018). Deze vaardigheden doen niet alleen een beroep op ons cognitief vermogen, maar ook op ons creatief en kritisch denken en ons vermogen tot het verwerven van informatie. Er zijn verschillende benamingen voor deze vaardigheden en over de hele wereld verschillende ideeën over wat ze inhouden, maar het komt steeds neer op een aantal essentiële competenties. Zo werd in hoofdstuk 2 - de probleemanalyse beschreven dat Dr. Laura A. Jana ook pleit voor dergelijke vaardigheden, maar deze beschreef als Qi skills (sleutelvaardigheden). Ook leerkracht Ken Robinson, eveneens internationaal expert en auteur rondom creativiteit en innovatie binnen het onderwijs, spreekt van het nieuwe normaal (The Call To Unite, 2020). Dit doelt op de nieuwe maatschappij en wat leerlingen van nu daarvoor nodig zullen hebben.

3.2.2 – Overzicht van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden

Binnen dit onderzoek worden de elf vaardigheden vanuit het model voor 21^{ste} eeuwse vaardigheden, zoals deze door SLO en kennisnet (Stichting Kennisnet, 2020) ontwikkeld zijn, beschreven. Ze worden niet alle elf gehanteerd aangezien de ICT gerelateerde vaardigheden niet van toepassing zullen zijn op het behandelen van de morele dilemma's. De elf 21^{ste} eeuwse vaardigheden zijn:

- Kritisch denken
- Creatief denken
- Probleem oplossen
- Computational thinking
- Informatievaardigheden
- ICT-basisvaardigheden
- Mediawijsheid
- Communiceren
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden (burgerschap)
- Zelfregulering

Stichting Kennisnet. (2020, 12 mei). *Alles wat u moet weten over 21^{ste} eeuwse vaardigheden*. Kennisnet.
<https://www.kennisnet.nl/artikel/6648/alles-wat-u-moet-weten-over-21e-eeuwse-vaardigheden/>



slo
nationaal expertisecentrum
leerplanontwikkeling

Kennisnet

Een uitgebreide beschrijving van iedere individuele vaardigheid is te vinden in de bijlagen sectie (Bijlage 1 – definitie van de individuele vaardigheden).

De cirkel van 11 competenties die vallen onder de 21^{ste} eeuwse vaardigheden (Stichting Kennisnet, 2020)

3.2.3 - Wat is het belang van het ontwikkelen van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden?

Een lijst aan vaardigheden/competenties die iedereen nodig zal hebben voor de maatschappij van nu en de toekomst is niet zomaar ontstaan. Dit heeft te maken met hoe de maatschappij zich heeft ontwikkeld in een razendsnel tempo. De afgelopen jaren is er een forse toename geweest in de productie en het gebruik van digitale middelen. Deze middelen gaan een steeds grotere rol spelen. Waar er vroeger meer banen gericht waren op productie en lopende band werk, lijkt het nu te verschuiven naar banen die juist een beroep doen op flexibiliteit en een probleemoplossend vermogen (Thijs et al., 2014).

3.2.3.1 - Het belang van 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het onderwijs aan het licht gebracht in 2013

Al eerder in dit onderzoek werd beschreven dat leerkrachten juist wel met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden willen werken, maar hier niet de juiste materialen en middelen voor hebben (Visser, 2013). Visser (2013) benoemt in hetzelfde artikel dat de Steve Jobs school in Breda al op een bepaalde manier werkt met 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Dit werd gedaan aan de hand van het PIAAC-onderzoek (Programme for the International Assessment of Adult Competencies). Dit onderzoek bracht niet alleen het niveau van de reken- en taalvaardigheden in kaart, maar richtte zich ook op het probleemoplossend vermogen.

Leerlingen kregen een casus te zien waarbij het ging om een bestelling van een lamp, deze was in de verkeerde kleur geleverd. Op welke manier handel je dan vervolgens het beste? De docenten hielpen de leerlingen op weg door hen te sturen naar de site van het bedrijf waar de lamp besteld werd en lieten hen vanuit daar uitzoeken op welke manier ze alsnog de juiste kleur lamp konden ontvangen.

Dit toont aan hoe belangrijk het is dat leerlingen van nu later beschikken over een probleemoplossend vermogen. Nu gaat het om een lamp, maar het kan ook om een grotere aankoop gaan.

Een volgende stap zou dan bijvoorbeeld het telefoongesprek tussen de bedrijfsmedewerker en de klant kunnen zijn. Waarbij juist weer een beroep wordt gedaan op de vaardigheid communiceren.

Doordat leerlingen dit zelf leren op te lossen, ontstaat er ook een grotere mate van zelfregulering. Leerlingen ondernemen zelf en wachten niet tot een ander het probleem voor hen oplost. Ze handelen naar een situatie die hen (of iemand anders) overkomen is.

Bovenstaande voorbeelden richten zich dan ook juist op toekomstige momenten waarin de leerlingen de 21^{ste} eeuwse vaardigheden beheersen en kunnen toepassen. Door leerlingen vroegtijdig hiermee in aanraking te laten komen, leren ze te anticiperen op toekomstige situaties en op een effectievere wijze te handelen als zij in die situaties terecht komen.

3.2.3.2 - Beroepen van de toekomst

De 21^{ste} eeuwse vaardigheden zijn eigenlijk altijd al belangrijk geweest. Zo communiceren mensen al duizenden jaren met elkaar en zijn alle uitvindingen door de jaren heen voorbeelden van creatieve oplossingen voor een bepaald probleem. In de informatiemaatschappij van nu zijn deze vaardigheden nog belangrijker geworden en zijn deze nodig voor steeds meer beroepen. Als we kijken naar hoe de wensen van mensen gedurende de hele tijd veranderen, zijn vaardigheden nodig waarmee iedereen kan inspelen op die veranderende wensen (A, 2020). Dit doelt op de verschillende producten waar vraag naar zal zijn in de maatschappij van de toekomst, de methodieken die bijvoorbeeld toegepast zullen worden binnen een bedrijf of een school of het kan juist ook gaan over de vraag naar nieuwe beroepen.

In hoofdstuk 2 van dit onderzoek werd benoemd dat Dr. Laura A. Jana ook verwacht dat er bepaalde vaardigheden nodig zullen zijn voor de maatschappij van de toekomst. Dr. Laura A. Jana noemt deze vaardigheden de Qi skills, maar het concept is hetzelfde. Er kan niet vanuit worden gegaan dat over twintig jaar precies dezelfde beroepen worden beoefend, ook dit verandert mee. De vaardigheden die leerlingen nu leren, helpen hen om in te kunnen spelen op deze veranderende maatschappij met toekomstige, nog onbekende, beroepen (TEDx Talks, 2018).

Om leerlingen voor te bereiden op deze ‘maatschappij van de toekomst’ en de verschillende vaardigheden die hierbij horen, is er een bepaalde methode nodig. Deze methode zorgt voor houvast voor de leerkracht en zorgt ervoor dat leerlingen de vaardigheden op structurele wijze ontwikkelen. Een methode waarbij leerlingen in situaties worden geplaatst die ze in het echt ook tegen kunnen komen. In paragraaf 3.3 wordt er verder in gegaan op een methode die hiervoor toepasselijk is, het moreel beraad.

3.2.4 – 21^{ste} eeuwse vaardigheden als vak

De 21^{ste} eeuwse vaardigheden hebben al wel een bepaalde plek ingenomen in het onderwijscurriculum. De vaardigheden komen namelijk in meerdere methodes voor en er wordt aan de hand van verschillende uitwerkingen, projecten of groepsactiviteiten aan gewerkt. Alleen is er geen duidelijke lijn in de manier waarop alles aangeboden wordt. De vaardigheden zijn voornamelijk geïntegreerd en er is niet een vast vak of een vast lesmoment waarin aan de vaardigheden gewerkt wordt aan de hand van een format of methode. Dit blijkt uit een onderzoek naar 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het onderwijs curriculum (Thijs, 2022). Uit een blog van learnbeat blijkt dat het aanbieden van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden als opzichzelfstaande lessen nogal een uitdaging is. Deze vaardigheden zijn eigenlijk niet ontwikkeld om als apart vak aan te bieden (Hansen, 2021). Wel is de bedoeling om de vaardigheden aan te bieden aan de hand van een format of methode.

De 21^{ste} eeuwse vaardigheden zullen waarschijnlijk niet zo snel als alleenstaand vak een plek in het onderwijs krijgen, maar door de vaardigheden in het juiste format of de juiste methode te plaatsen, is er wel degelijk een mogelijkheid. Hansen (2021) stelt de mogelijkheid van een portfolio per leerling voor vakoverstijgende projecten en leren op maat voor (werken aan gerichte doelen en vaardigheden). Dit zijn uitgangspunten waarbij dit onderzoek aan kan sluiten, aangezien de vaardigheden dan structureel de aandacht krijgen die nodig zijn om ze te kunnen ontwikkelen en leerlingen er ook bewust aan kunnen werken. Hier moet natuurlijk wel tijd voor worden gemaakt, tijd wat ten koste gaat van andere lestijd. Zo is een voorstel om het vak maatschappijleer aan te bieden. Het zit al in het woord, maatschappij. Datgene waar de 21^{ste} eeuwse vaardigheden zich op richten. De maatschappij van de toekomst. De vaardigheden kunnen in dit vak hun plek vinden en op structurele wijze aangeboden worden. Maatschappijleer leert bovendien normen, waarden en de gedragingen van mensen in een maatschappij. Iets waar morele dilemma's en het moreel beraad goed bij aansluiten.

3.2.5 - Zijn 21^{ste} eeuwse vaardigheden niet generiek?

3.2.5.1 – 21^{ste} eeuwse vaardigheden en parate kennis.

De vaardigheden in paragraaf 3.2.2 – *overzicht van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden*, zijn niet vaardigheden die nu pas ontwikkeld zijn. Deze vaardigheden zijn al een tijd aanwezig en werd dan bijvoorbeeld ook al (wellicht onbewust) door Pablo Picasso toegepast. Dan hebben we het bijvoorbeeld over creatief denkvermogen, waarbij Picasso in eerste instantie met name werk kopieerde van andere beroemde kunstenaars en vervolgens eigen keuzes ging maken en veranderingen aanbracht in het werk wat hij kopieerde. Zo kwam hij steeds dichterbij zijn eigen stijl van schilderen, door creatief nadenken (Meester, 2018).

Erik Meester, docent en onderwijsontwikkelaar, beschrijft in hetzelfde artikel (Meester, 2018) dat de theorie, zoals o.a. hierboven staat beschreven, eerder een holle retoriek is. Het gaat niet alleen om het verwerven van vaardigheden, maar juist ook om kennis. De vaardigheden en de benodigde kennis zijn met elkaar verbonden en de vaardigheden kunnen niet op generieke wijze ontwikkeld worden.

Zo betekent het bijvoorbeeld niet dat een leerling die gek is op geschiedenis en kritische vragen stelt over de rol van de Nederlandse regering in de aanloop van de tweede wereldoorlog beschikt over een beter kritisch denkvermogen dan een leerling die zich juist veel meer interesseert in natuur en techniek.

Zo wordt er ook benadrukt, door de 21^{ste}-eeuwse-vaardighedenretoriek, dat parate kennis minder belangrijk wordt omdat we door de digitale revolutie toch alle informatie direct op kunnen zoeken. Het omgekeerde is waar. Kennis wordt juist steeds belangrijker om de waarde (betrouwbaarheid, bruikbaarheid, etc.) van die tsunami aan informatie te beoordelen. Zonder gedegen basiskennis en -vaardigheden is dit onmogelijk, aldus Meester (2018).

3.2.5.2 - Een kanttekening bij de 21^{ste} eeuwse vaardighedenretoriek

Dat kennis van belang is, wordt ook niet ontkend. Leerlingen hebben de kennis en informatie nodig voor de samenleving van nu en van de toekomst. Het heet ook niet voor niets een informatie- en kennissamenleving. Dat 21^{ste} eeuwse vaardigheden niet op een generieke wijze ontwikkeld kunnen worden, is dan toch een beetje te kort door de bocht. Het voorbeeld van de leerling die dol is op geschiedenis en kritische vragen stelt gedurende de geschiedenisles, weet natuurlijk ook veel van geschiedenis af en mogelijk meer dan een aantal andere klasgenoten. Alleen hoeft zijn parate kennis niet de aanleiding voor die kritische vragen te zijn. Die kritische vragen kunnen ook ontstaan vanuit een interesse in het onderwerp. Voor hetzelfde geld wist de leerling van dit gedeelte van de geschiedenis juist nog niet zoveel af en wilde die hier juist meer over te weten komen. Dan laat deze leerling wel degelijk zien kritisch na te kunnen denken, ook al doet hij dit bij een ander vak weer niet zo snel. Het had heel goed mogelijk kunnen zijn dat de leerling die juist dol was op natuur en techniek een kritische vraag had gesteld gedurende dezelfde geschiedenisles. Ook dit kan dan voortkomen uit een houding van nieuwsgierigheid en mogelijke interesse. Het staat niet vast dat het doormiddel van parate kennis komt.

Dat neemt niet weg dat parate kennis niet van belang is. Parate kennis bij leerlingen zal voortdurend voor interessante ingevingen en informatie zorgen die mogelijk anders niet ontdekt was door 'enkel' het stellen van kritische vragen. Maar er is niet alleen enkel parate kennis nodig om deze vaardigheden te doen ontwikkelen. Kennis kan, o.a. door de digitale wereld, opgedaan worden via internet, boeken, artikelen en vele andere bronnen. Meester (2018) benoemt dat er dan nog de kwestie speelt van de tsunami aan onbetrouwbare informatie en dat het van belang is om informatie op juiste waarde te kunnen beoordelen. Daarin is parate kennis misschien wel één van de betrouwbare bronnen, maar zeker niet de enige. Doormiddel van de digitale wereld waar we nu in leven, is het mogelijk om binnen enkele secondes meerdere bronnen met elkaar te vergelijken en zo ook tot een betrouwbare bron komen.

3.3 - Welke 21^{ste} eeuwse vaardigheden kunnen ontwikkeld worden bij een moreel beraad?

3.3.1 – Het moreel beraad

Een moreel beraad is een gesprek waarin de deelnemers gezamenlijk een ethische (lastige) kwestie bespreken (*Wat is Moreel Beraad*, 2018). Deze 'kwestie' wordt ook wel een moreel dilemma genoemd. Daarbij draait het om een situatie waarin de betrokkenen (of gedupeerden) een keuze moeten maken waarbij één of meerdere waarden in het geding zijn. Het gaat dan niet zo zeer om een debat of een discussie, want je bent niet bezig elkaar te overtuigen. Je onderzoekt juist wat de beste oplossing kan zijn en weegt gezamenlijk de verschillende mogelijkheden en uitkomsten af (Wijk, van, z.d.). De methode van het moreel beraad wordt ook veel in de zorgwereld gebruikt (bijvoorbeeld bij dokters, verpleegkunde, ouderenzorg, etc.). Vaak komen deze beroepsgroepen ook voor vele dilemma's te staan waar ze niet altijd tot een zeker besluit kunnen komen.

3.3.2 – De vaardigheden bij een moreel beraad

In paragraaf 3.2 van hoofdstuk 3 staat beschreven dat er een methode nodig is om tot het structureel aanbieden en ontwikkelen van de vaardigheden te komen. Het moreel beraad is een methode waarbij lastige morele kwesties met elkaar besproken worden en er gezocht wordt naar een oplossing. Op het moment dat er met elkaar in beraad wordt gegaan, wordt gebruik gemaakt van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Er wordt met elkaar gecommuniceerd, er worden creatieve oplossingen bedacht, er worden kritische vragen en er wordt met elkaar gezocht naar een oplossing voor de kwestie of in het geval van dit onderzoek 'een moreel dilemma'. Voor dit onderzoek is de keuze gemaakt om niet op alle 21^{ste} eeuwse vaardigheden een beroep te doen, maar een selectie daarvan. De ICT-vaardigheden, mediawijsheid, computational thinking en informatievaardigheden worden niet behandeld binnen dit onderzoek, omdat juist deze vaardigheden al wel meer aan bod komen in het curriculum (doormiddel van lessen over sexting, grooming, telefoongebruik, gebruik van computers en zoekmachines en de projecten en werkstukken die al in groep 8 aan bod komen) en omdat er bij de morele dilemma's geen gebruik wordt gemaakt van digitale middelen en leerlingen daardoor niet in aanraking komen met deze vaardigheden. De 21^{ste} eeuwse vaardigheden, waar in dit onderzoek in verdiept is en voor de uitvoering van het onderzoek gebruikt zullen worden, zijn:

- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Samenwerken
- Creatief denken
- Probleemoplossend vermogen
- Communiceren
- Sociale en culturele vaardigheden

3.3.2.1 - Zelfregulering

Ten eerste kan **zelfregulering** ontwikkeld worden. Bij het behandelen van morele dilemma's gaat het geregeld over het kiezen uit twee onmogelijke uitkomsten. Dit vraagt om een mate van zelfstandigheid. Een leerling moet bereid zijn zelf een keuze te maken, bij haar/zijn keuze te blijven en niet zomaar een ander te volgen, de verantwoordelijkheid te nemen en te verantwoorden waarom die voor een bepaalde mogelijkheid kiest. Hierin houdt de leerling ook rekening met de nodige gevolgen en leert een keuze te maken, te verantwoorden en achter deze keuze te staan. Iets wat later ook kan voorvallen bij bijvoorbeeld een studiekeuze of een belangrijke beslissing binnen zijn/haar toekomstige werk.

3.3.2.2 - Kritisch denken

Bij een moreel beraad wordt er gewerkt aan een **kritisch denkvermogen** door niet alleen de standpunten van andere mededeelnemers van het moreel beraad te bevragen, maar ook door de situatie met het desbetreffende dilemma te bevragen. Het betekent dat iemand in staat is of zal zijn om zijn/haar eigen standpunt in te kunnen nemen en vervolgens zijn/haar keuzes hierin kan verantwoorden.

3.3.2.3 - Samenwerken

Daarnaast kunnen we spreken van **samenwerken**. Niet alle morele dilemma's zijn gemakkelijk alleen op te lossen. Het zal ook om de perspectieven van meerdere van zijn/haar klasgenoten vragen om tot een moreel 'juiste' keuze te komen. De leerlingen houden rekening met elkaars inbreng, luisteren naar elkaar, geven elkaar de mogelijkheid om een oplossing aan te kaarten en maken gezamenlijk een weloverwogen beslissing. Leerlingen hierdoor een visie/perspectief delen met een andere klasgenoot en te luisteren en nieuwsgierig te zijn naar de visie van die klasgenoot. Leerlingen leren overigens taken verdelen, elkaars talenten en kwaliteiten te benutten en ieder in zijn/haar waarde te laten.

3.3.2.4 - Creatief denken

De talenten die dan ontwikkeld of zelfs ontdekt kunnen worden ontstaan mede door het vermogen tot **creatief denken**. Leerlingen zullen voortdurend gebruik maken van hun vermogen tot creatief denken gedurende het moreel beraad. Er wordt gezocht naar een bepaalde oplossing, beslissing of compromis voor ieder dilemma. Het creatief denken helpt met het onderzoeken van de mogelijke uitkomsten, het aanpassen van deze uitkomsten om tot een juiste en innovatieve oplossing of besluit te komen en durven een bepaalde keuze te maken en hier vervolgens achter te staan.

3.3.2.5 - Probleemoplossend vermogen

Morele dilemma's zijn eigenlijk al problemen waar meerdere, verschillende, keuzes in gemaakt kunnen worden. Dit is waar het **probleemoplossend** vermogen een rol gaat spelen. Niet zo zeer omdat er altijd een probleem opgelost moet worden, maar er wel wordt gevraagd naar het maken van een besluit. Of dit een juist of onjuist besluit is, is afhankelijk van de oordelen en argumenten van de leerlingen. De leerlingen leren het dilemma te analyseren, wegen de mogelijkheden af tegen elkaar (dit zijn een soort van oplossingsstrategieën) en komen (doormiddel van **creatief denken**) tot eigen inzichten en mogelijkheden.

3.3.2.6 - Communiseren

Er werd al benoemd dat samenwerken essentieel is tot het voeren van een moreel beraad. Het kan niet enkel en alleen om de visie en de argumenten van één leerling draaien en het kan ook niet zo zijn dat de leerkracht de leiding in alles neemt. Het is gezamenlijke opdracht om tot een besluit te kunnen komen, waarin meerdere leerlingen van zich laten horen. **Communiseren** is hierbij essentieel. In een moreel beraad is het belangrijk dat iemand zijn/haar bedoelingen en ideeën op een duidelijke manier overbrengt en tegelijkertijd moet er dan vanaf de andere kant goed geluisterd worden om het verhaal te kunnen begrijpen. Ook kan het voorkomen dat iemand door een bepaalde woordkeuze of opmerking zich aangevallen of niet gehoord kan voelen. Dat kan een keer gebeuren, waarin de leerkracht alsnog bij kan sturen om voor een leerling het verhaal te verhelderen.

3.3.2.7 - Sociale en culturele vaardigheden

En tot slot zijn er nog de **sociale en culturele vaardigheden**. Misschien nog wel één van de lastigste vaardigheden. Deze vaardigheid vraagt namelijk ook om het opzijzetten van ieders achtergrond. Of het nou op basis van cultuur is of dat het om een bepaalde sociale achtergrond gaat, mag niet het oordeel dat iemand stelt van tevoren al beïnvloeden. Gekeken naar de dilemma's, zijn er hoogstwaarschijnlijk verschillende situaties bij die de leerlingen zelf heel goed herkennen. Daarnaast kan het ook zo zijn dat twee leerlingen het niet met elkaar eens zijn. Hierin mag ook niet een oordeel op basis van een bepaalde etnische, sociale of culturele achtergrond geveld worden over het standpunt of de argumenten van een desbetreffende leerling. Iedereen moet in zijn/haar eigen waarde gelaten worden. Zo mag er door een leerling ook niet met het standpunt van een andere leerling meegegaan worden op basis van bijvoorbeeld vriendschap. Leerlingen zullen er ook achter komen en aan moeten geloven dat hun beste vrienden soms een heel ander standpunt hebben dan henzelf en iemand waarmee die leerling het juist helemaal niet zo goed kan vinden misschien wel hetzelfde standpunt deelt.

3.3.2 - Waarom het moreel beraad?

Volgens Kroon (2005, 2014) is een moreel beraad niet enkel en alleen een discussie of debat. Het is meer dan dat. Bij een discussie of debat is er nog terug te vallen op een 'goede gewoonte'. Bij het moreel beraad is dat anders. Dan zijn er twee waarden in het geding en moet er verder gekeken worden dan de goede gewoonte of wat iemand normaal in de desbetreffende situatie zou doen. Bovendien leren leerlingen bij een moreel beraad hun eigen oordeel uit te stellen. In een discussie is het gemakkelijk gelijk een oordeel te vellen over een bepaald onderwerp of persoon. Bij het moreel beraad gaat het om het afwegen van de verschillende keuzes die je hebt en uiteindelijk een keuze maken. Er is hierbij geen goede of slechte keuze, aangezien je bij een moreel beraad moet kiezen uit twee keuzes die je beide wel wil kiezen of juist beide niet. Hoe dan ook, twee waarden staan loodrecht tegenover elkaar. Dit maakt het voor de desbetreffende in de situatie lastig om een, voor hen, juiste keuze te maken. Dit format is juist voor groep acht leerlingen geschikt, aangezien zij al geconfronteerd zijn met verschillende situaties waarbij twee waarden recht tegenover elkaar staan. Zo is dit ook de geschikte methode om te zien welke leerlingen vanuit thuis en vanuit hun sociale omgeving goede gewoonten meekrijgen en wie niet. Ook dit kan weer als grijs gebied gezien worden. Want wat zijn 'goede gewoonten'? Dat kan nogal verschillen per persoon. Wel is er een algemeen idee van goede gewoonten. Zoals dat je bijvoorbeeld niet iemands auto bekrast als die per ongeluk tegen je aan stoot. In lagere leeftijdsgroepen zou het moreel beraad niet geschikt zijn, aangezien die leerlingen nog niet voldoende moreel besef hebben. Doordat het moreel beraad geen discussie of

debat is, biedt dit mogelijkheid tot verder nadenken, naar elkaar leren luisteren, dieper ingaan op de situatie en diegene die deelnemen aan het moreel beraad te bevragen op wat zij van een situatie vinden en welke oplossing zij voor ogen hebben. Op deze manier wordt er gewerkt met de vaardigheden sociale en culturele vaardigheden, communiceren, samenwerken, zelfregulering, kritisch denken, probleem oplossend denken en creatief denken. Want er zijn voldoende situaties waarbij de oplossing niet zo voor de hand ligt en je creatief gebruik moet maken van de informatie in de situatie.

Samenvattend draait het om een situatie waarbij iemand gedwongen wordt om te kiezen. Het draait hierbij om levensechte situaties, waarbij de 21^{ste} eeuwse vaardigheden assisteren in hoeverre er een doordachte en weloverwogen beslissing gemaakt kan worden. Er wordt met anderen overlegd, kritisch gekeken naar de mogelijke keuze, er vindt duidelijke communicatie plaats om zeker te zijn dat niks overgeslagen wordt, er wordt creatief nagedacht over een oplossing door gebruik te maken van alle informatie betreffende de situatie, er wordt rekening met elkaar en elkaars meningen en opvattingen gehouden, iedereen houdt zelf bij of de juiste stappen gezet worden en of ze het er mee eens zijn en tot slot wordt er een probleem, kwestie of dilemma opgelost door een besluit te nemen.

3.4 – conclusie/samenvatting:

De 21^{ste} eeuwse vaardigheden richten zich op de mate waarop iemand communiceert, samenwerkt met anderen, nadenkt en analyseert. Het zijn de soort vaardigheden waar kinderen tussen de 12-16 jaar steeds meer mee in aanraking komen. Zij gaan anders naar de wereld kijken en hebben het gehele internet tot hun beschikking om hen te kunnen oriënteren op deze wereld. Ook hier zijn ze al aardig zelfstandig in en weten er vaak meer vanaf dan de oudere generaties.

Op cognitief gebied gaan de kinderen tussen de 12-16 jaar meer kritisch nadenken en lossen ze problemen op aan de hand van een hypothese. Rechtvaardigheid, de waarheid en (met name) de onderlinge relaties spelen een belangrijke rol. Ze kijken naar de wereld en hoe de wereld hen ziet is van grote waarde voor hen.

Bij de morele ontwikkeling gaat het over de mate waarop er een duidelijk onderscheid gemaakt kan worden tussen goed en kwaad. De normen en waarden die een kind meekrijgt vanuit huis en de invloed van de omgeving dragen bij in het vormen van een besluit over verschillende ethische kwesties. De morele ontwikkeling wordt onderverdeeld in drie stadia, waarin elk stadium bepaalde kenmerken heeft die classificeren waar het kind in de morele ontwikkeling zit. Dit kan gaan over het doen en aanvoelen van wat plezierig is, het kritisch durven kijken naar andermans standpunten en het volgen van regels.

Deze ontwikkelingen zijn allemaal terug te vinden in de manier waarop het puberbrein werkt. Ze gaan oriënteren en leren wanneer welke vaardigheid toepasbaar is. Ze proberen dingen uit en werken effectief aan de hand van negatieve feedback. Ze proberen iets uit aan de hand van een hypothese, kijken wat wel en niet werkte en gaan verder. Dit vraagt allemaal om de 21^{ste} eeuwse vaardigheden (communiceren, samenwerken, problemen oplossen, etc.). Deze vaardigheden zijn relevant geworden de afgelopen jaren, vanwege de informatie en kennismaatschappij. Hier zal in het onderwijs aandacht aan gespendeerd moeten worden om ervoor te zorgen dat iedereen de nodige vaardigheden bezit. Dit eigenlijk al vanaf de basisschool, zodat leerlingen al kennis maken met de vaardigheden en deze vroegtijdig kunnen ontwikkelen en zelfs toepassen.

De vaardigheden kunnen ontwikkeld worden aan de hand van een structureel aanbod, opgenomen in het lesprogramma. Of dit aan de hand van een apart vak moet gebeuren is nog de vraag. Het is wel een mogelijkheid om het in een format te plaatsen wat voor leerlingen en leerkrachten herkenbaar is en gemakkelijk is om te volgen en uit te voeren. Vakken als maatschappijleer (wat normaal gesproken meer in het voortgezet onderwijs aan bod komt) zijn hier mogelijk het juiste format of bieden de juiste methode om structureel en bewust aan de vaardigheden te kunnen werken. In dit onderzoek wordt dat aangeboden aan de hand van een moreel beraad en een handleiding met daarin verscheidene morele dilemma's. Dit sluit aan bij de onderwerpen die binnen een vak als maatschappijleer vallen, aangezien maatschappijleer ook gaat over de rol van iemand in de maatschappij en haar/zijn gedragingen, normen en waarden. De morele dilemma's maken het mogelijk voor leerlingen om met elkaar in gesprek te gaan over een morele kwestie en met elkaar op zoek te gaan naar een oplossing (of om in ieder geval tot een besluit te komen). Omdat een moreel beraad zich niet automatisch leent voor het digitale/ICT gedeelte van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden, richt dit onderzoek zich op de 7 vaardigheden gericht op overleg, kritisch denken, problemen oplossen, zelfstandigheid en samenwerking.

4. Probleemstelling

In hoofdstuk 3 werd al het belang van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden beschreven en hoe vaak men hier nu al mee in contact komt. Het is ook niet enkel gericht op banen, maar ook alledaagse situaties zoals het bestellen van een lamp, het regelen van een transactie op marktplaats of zelfs het inplannen van een week met daarin werk, sport en sociale activiteiten. Hoe zorg je ervoor dat je aan alles toe komt, je aan de afspraken houdt en je planning aanpast als het nodig is? De vaardigheden zorgen er in die zin ook voor dat we flexibeler te werk kunnen gaan, maar ook op onze strepen kunnen staan wanneer het te veel wordt. En er zijn nog wel meer voorbeelden te noemen, om te onderschrijven waarom de 21^{ste} eeuwse vaardigheden structureel en op doelgerichte wijze in het curriculum opgenomen moeten worden.

In hoofdstuk 1 staat beschreven dat, door het werken met een handleiding over het voeren van moreel beraad en het behandelen van morele dilemma's, duidelijk werd hoe er al gewerkt werd aan het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Leerlingen die met elkaar in gesprek gaan, elkaar bevragen, kritisch nadenken, problemen oplossen en samenwerken om tot beslissingen te komen. Enkel door met elkaar in gesprek te gaan over situaties die ze zo maar tegen zouden kunnen komen in het echt of misschien al eens meegemaakt hebben.

4.1 – Het doel van het onderzoek

In hoofdstuk 2 van dit onderzoek wordt het probleem omschreven dat scholen nog geen format of methode hebben om 21^{ste} eeuwse vaardigheden op structurele wijze op te nemen in het onderwijscurriculum en deze structureel aan te kunnen bieden. Ook in hoofdstuk 1 wordt hier op ingegaan aan de hand van een enquête afgenomen bij leerkrachten van groep 8. Ook de groep 8 leerkrachten merken dat ze een methode of format missen en hierin ook op zoek zijn naar meer scholing. Ze hebben moeite met het begrijpen van wat de vaardigheden inhouden en wat de specifieke criteria zijn om hieraan te kunnen voldoen. Op deze wijze komen de vaardigheden moeilijk op een bewuste en structurele wijze aan bod. Aan de hand van dit onderzoek wordt binnen de praktijk een handleiding over het voeren van een moreel beraad, waarin leerlingen gebruik maken van 21^{ste} eeuwse vaardigheden, gebruikt om te kunnen meten wat dit doet met de ontwikkeling van deze vaardigheden bij de leerlingen in groep 8.

Het doel van dit onderzoek is dan ook om erachter te komen welke bijdrage er, doormiddel van een handleiding over het voeren van moreel beraad, geleverd kan worden aan het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8.

De verwachting is dat, door te werken met deze handleiding, er duidelijke ontwikkelingen zichtbaar zijn bij groep 8 leerlingen in het kader van de vaardigheden:

- Samenwerken
- kritisch denken
- Communiceren
- Sociale en culturele vaardigheden
- Creatief denken
- Zelfregulering
- Probleem oplossend vermogen

Ook wordt verwacht dat de ontwikkelingen per leerling uiteenlopen en elke leerling haar/zijn vaardigheden heeft waar die op uitvalt of in uitblinkt. Er wordt verwacht dat er enige groei in het ontwikkelen van de aardigheden zal zitten als de voormeting en de eindmeting naast elkaar geanalyseerd worden.

Bij het bovenstaande doel en de verwachting is de volgende hoofdvraag geformuleerd:

In hoeverre worden de 21^{ste} eeuwse vaardigheden ontwikkeld aan de hand van een handleiding over het voeren van een moreel beraad?

Hieruit voortvloeiend komen de volgende deelvragen:

4.1.1 –deelvragen

Onderstaande theoretische deelvragen zijn beantwoord in het theoretisch kader. Voor de uitvoering en overige verslaglegging van het onderzoek blijven dan de praktische deelvragen over. Deze deelvragen worden na het uitvoeren van het onderzoek beantwoord.

Theoretische deelvragen:

Hoe verloopt de ontwikkeling van kinderen van 12 – 14 jaar?

Wat is het belang van 21^{ste} eeuwse vaardigheden?

Op welke manier kan een moreel beraad voor ontwikkeling van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden zorgen bij leerlingen in groep 8?

Welke vaardigheden ontwikkelen zich gedurende het voeren van een moreel beraad?

Praktische deelvragen:

Welke mogelijkheden biedt een handleiding over het voeren van een moreel beraad voor de ontwikkelingen van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden voor leerlingen in groep 8?

Bij welke van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden is een duidelijke ontwikkeling te zien na het voeren van het moreel beraad en het behandelen van dilemma's met leerlingen in groep 8?

Door antwoord te krijgen op bovenstaande deelvragen, zal een antwoord gevonden worden op de onderzoeksvraag. Op die manier kunnen er duidelijke ontwikkelingen van de leerlingen naar voren worden gebracht en wordt het duidelijk wat de bijdrage en de meerwaarde van het onderzoek zal zijn.

Verwacht wordt dat de handleiding en het moreel beraad een meerwaarde zullen zijn en duidelijke en zichtbare resultaten zullen laten zien in de ontwikkelingen van verschillende 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Welke vaardigheden er precies (verder) worden ontwikkeld en hoe deze toegepast gaan worden is niet met zekerheid te zeggen. Dit zal per leerling verschillen, aangezien iedere leerling een verschillende beginsituatie zal hebben. Er wordt verwacht dat in ieder geval communiceren en het probleemoplossend vermogen een grote ontwikkeling zullen laten zien, vanwege de mate waarop leerlingen met elkaar moeten overleggen gedurende de uitvoering van de morele dilemma's en hierbij verschillende problemen met elkaar moeten oplossen.

Er wordt niet direct verwacht dat onderwijzers deze handleiding als 'het leermiddel' zien om tot het aanleren en ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden te komen, maar wel dat het de onderwijzers zal inspireren om meer de 21^{ste} eeuwse vaardigheden en identiteitsvorming te integreren in hun vakkenpakket. Het is één van de stappen die gezet wordt en daarmee anderen aanspoort en inspireert om nog meer met 21^{ste} eeuwse vaardigheden te doen.

5. Onderzoeksaanpak

5.1 - Onderzoeksgroep:

Het onderzoek zal uitgevoerd worden binnen de LIO school in één van de drie groepen 8. De kinderen in de groepen zijn tussen de 11 en 13 jaar. Het gaat in totaal om 24 leerlingen. Alle leerlingen spreken/verstaan Nederlands, maar wel op verschillende en soms uiteenlopende niveaus. Het is belangrijk hierbij dat de situatie duidelijk overgebracht wordt, zodat de leerlingen de context begrijpen.

Zoals beschreven in hoofdstuk 3.1.1 – *aspecten van de ontwikkeling – cognitief, sociaal/emotioneel en moreel*, onderscheidt de Amerikaanse Psycholoog Kohlberg (1927-1987) drie stadia waaronder leerlingen kunnen vallen als het over de morele ontwikkeling gaat. Aangezien er in dit onderzoek ook een beroep wordt gedaan op de morele ontwikkeling, is groep 8 de meest efficiënte keuze als onderzoeksgroep. Niet omdat leerlingen in groep 8 onder een specifiek stadia van de morele ontwikkeling vallen, maar wel als we kijken naar ervaring. Op de basisschool is, op het moment van schrijven, groep 8 de laatste en daarmee oudste jaargroep. Dit betekent dat de leerlingen dus ook al het één en ander mee hebben gemaakt en de nodige kennis en vaardigheden hebben opgedaan.

Daarnaast beschikt het oudere schoolkind in groep 8 over het abstract denken in een voltooid stadium (Bal, 2013, pp. 98). Het oudere kind kan zich beter inleven en nadenken over situaties die niet direct ervaren kunnen worden. Dit is waar het dan ook om draait bij het behandelen van morele dilemma's. Dat gaat over morele kwesties die leerlingen mogelijk wel en mogelijk niet meegemaakt hebben. Als het over een situatie gaat die ze nog niet eerder meegemaakt hebben, helpt het abstracte denkvermogen om hen alsnog in die situatie te kunnen verplaatsen.

Maar zelfs bij het oudere schoolkind verschilt de mate van het abstract denken per leerling. Dit maakt het daarom ook interessant om het onderzoek uit te voeren in deze onderzoeksgroep. De verwachting is dan ook dat er hele uiteenlopende resultaten waargenomen zullen worden.

5.2 - Methode dataverzameling

Om verder en voldoende inzicht te krijgen op de onderzoeksvraag zijn verschillende onderwerpen naar voren gebracht die bijdragen aan het onderzoek. Duidelijk werd dat dit onderzoek vele kanten heeft en daarom ook vele kanten op kan gaan. De beantwoorde deelvragen die onder deze onderwerpen vallen (zie hoofdstuk 3: Theoretisch kader en hoofdstuk 4 – de probleemstelling) hebben voldoende informatie opgeleverd om met de onderzoeksvraag te kunnen starten in de praktijk.

Het onderzoek in de praktijk zal starten met een nulmeting. Deze nulmeting wordt vastgelegd doormiddel van een beoordelingsrubrics. De beoordelingsrubrics is terug te vinden in hoofdstuk 6: *Bijlagesectie*. Deze beoordelingsrubrics bestaat uit de uitgekozen selectie van 21^{ste} eeuwse vaardigheden die van toepassing zijn bij een moreel beraad. De desbetreffende vaardigheden worden gescoord op basis van de acties en reacties van de leerlingen gedurende het moreel beraad. Een leerling kan op onvoldoende, voldoende of op gevorderd niveau beschikken over deze vaardigheid. Dit wordt aangegeven met een score van één tot drie (waarin één voor onvoldoende staat en drie voor gevorderd). De nulmeting wordt uitgevoerd naar aanleiding van het eerste morele dilemma dat in groep 8C behandeld wordt.

Er zal, nadat er drie morele dilemma's in de groep zijn uitgevoerd, ook een eindmeting gedaan worden op dezelfde manier als de nulmeting. Dit om een overzicht te kunnen creëren van de vorderingen van de individuele leerlingen. Het uiteindelijke doel van het onderzoek is dan ook om helder voor ogen te krijgen welke bijdrage er precies geleverd kan worden aan de 21^{ste} eeuwse

vaardigheden gedurende het werken met het moreel beraad. Na ieder dilemma zal ook met de leerlingen geëvalueerd worden over wat zij hebben ervaren, wat zij prettig vonden werken en welke gedachten ze hadden bij het dilemma en het gesprek wat daarna volgde tussen hen.

5.3 – Ethische kwesties

De uitvoering van dit onderzoek zal plaatsvinden binnen één van de groepen 8 van de LIO school. De dilemma's worden zowel klassikaal als in kleinere groepjes binnen de eigen groep behandeld. Er is voor gekozen iedere keer klassikaal te starten om een indicatie te krijgen van de manier waarop het dilemma ontvangen wordt en hoe leerlingen hier vervolgens op zullen reageren. Mogelijk zit er een dilemma tussen waaruit de leerlingen zelf iets ook in het echt meegemaakt hebben. Er is gekozen om de uitvoering van ieder moreel dilemma vast te leggen op camera. Deze beelden worden uitsluitend gebruikt voor het vastleggen van de resultaten van het onderzoek. Vervolgens zullen de beelden vernietigd worden. Ook worden er geen namen genoemd bij de verslaglegging van de resultaten, om de anonimiteit van iedere leerling te waarborgen. Voor de leerlingen zelf zullen er geen resultaten gedeeld worden.

5.4 - Onderzoeksmethodiek:

Hoe de leerlingen scoren op de 21^{ste} eeuwse vaardigheden zal bepaald worden aan de hand van observaties gedurende de morele dilemma's. Dit is dan ook tevens de onderzoeksmethode. Dit aan de hand van video- of audio opnames. Deze zullen uitsluitend gebruikt worden om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen van de desbetreffende vaardigheden bij de leerlingen. Beeldmateriaal en audio opnames zullen niet toegevoegd worden aan het onderzoeksverslag of openbaar gemaakt worden. Dit omtrent de AVG-privacywet (Autoriteit persoonsgegevens, 2018). Het beeldmateriaal en de audio opnames zullen ook weer vernietigd worden nadat de desbetreffende informatie, die van waarde is voor het onderzoek, eruit is gehaald.

Het onderzoek heeft zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve kant. Ook is het onderzoek een fieldresearch, aangezien ik als onderzoeker zelf de morele dilemma's zal uitvoeren, de observaties zal maken en de resultaten verzamel. De kwalitatieve kant komt voort uit de beschrijving die gegeven zal worden na het uitvoeren van het onderzoek. Hiermee wordt vastgesteld welke bijdrage precies geleverd is aan de 21^{ste} eeuwse vaardigheden en welke vaardigheden dat zijn. Er zal dan specifiek beschreven worden welke ontwikkelingen gemeten zijn na het werken met drie morele dilemma's. Dit is van belang om duidelijk aan het licht te brengen waarom een leerling in een bepaalde vaardigheid groei heeft laten zien.

De kwantitatieve kant van het onderzoek komt voort uit het overzicht wat automatisch gemaakt wordt bij het scoren van de individuele leerlingen op de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. De resultaten van de individuele leerlingen geven gezamenlijk een overzicht van het percentage leerlingen dat bijvoorbeeld hoog scoort op een vaardigheid zoals kritisch denken. Deze score zal weergegeven worden aan de hand van een ingevulde beoordelingsrubrics per leerling. De beoordelingsrubrics is terug te vinden in de bijlagesectie van het onderzoek.

De gemeten groei per leerling zal weergegeven worden in een staafdiagram. Hierbij wordt gebruik gemaakt van twee meetmomenten. De nulmeting bij het eerste morele dilemma en de eindmeting bij het laatste morele dilemma. Beide worden naast elkaar gelegd en met elkaar vergeleken.

5.5 - Proces dataverzameling:

Gedurende het onderzoek in de praktijk worden de leerlingen geobserveerd. Er wordt gekeken naar wat de leerlingen gedurende het behandelen van het moreel dilemma en het moreel beraad zelf zeggen, doen en hoe ze reageren. Er wordt gekeken naar de manier waarop de leerlingen een probleem aanvliegen, of ze gezamenlijk werken, of ze kritisch en creatief nadenken over het dilemma, de keuzes en opmerkingen die ze kunnen maken en de keuzes en opmerkingen van hun klasgenoten, of ze communiceren met elkaar over het dilemma, ze rekening kunnen houden met de rest van de klasgenoten en hun desbetreffende sociale/culturele achtergrond en of ze achter hun eigen standpunt durven staan en kunnen verantwoorden waarom ze iets vinden en doen.

Als nulmeting wordt er gebruik gemaakt van een beoordelingsrubrics die het niveau van iedere individuele leerling in beeld brengt op de uitgekozen selectie van 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Aan het einde van het onderzoek zal er nogmaals een beoordelingsrubrics gebruikt worden om de leerlingen opnieuw te scoren en op deze wijze beide rubriecken met elkaar te vergelijken. Aan de hand van die vergelijking kan de groei van de individuele leerling aan de hand van een beschrijving naar voren gebracht worden en dit per vaardigheid. Ieder moreel dilemma beschikt ook over een bijbehorende sleutelgatopdracht. Deze opdracht zorgt voor net nog wat extra verdieping over het onderwerp en de waardes die zich in het dilemma bevinden. De sleutelgatopdracht brengt de associaties van de leerlingen bij het desbetreffende dilemma verder in beeld.

Het onderzoek zal zich niet direct richten op specifieke ethische kwesties, maar er zullen wel bepaalde ethische kwesties besproken worden gedurende het moreel beraad en het behandelen van de morele dilemma's. Er zijn gedurende het gesprek/moreel beraad niet lineair direct morele en/of ethische kwesties in gevaar. De leerlingen worden wel uitgedaagd om met elkaar hierover in gesprek te gaan, kritisch hierover na te denken en naar elkaars standpunten, argumenten en overwegingen te luisteren en hier vervolgens op te reageren.

Alle video en audio opnames worden vernietigd nadat de desbetreffende informatie omtrent de vaardigheden die ontwikkeld zijn bij de leerlingen er uit is gehaald. Er zullen in de beschrijvingen, het onderzoeksverslag of de beoordelingsrubrics geen namen genoemd worden van leerlingen. Zo blijft ook anoniem welke gegevens van welke leerling zijn. Dit is ook van belang als er gekeken wordt naar het individuele ontwikkeling van de leerling. Al zijn ze allemaal rond dezelfde leeftijd, zijn er alsnog grote verschillen tussen de leerlingen die meespelen in de resultaten.

5.6 – Proces van dataverwerking:

De verkregen data van het uitgevoerde onderzoek bestaat deels uit observaties (via mijzelf als onderzoeker of via camerabeelden) en deels uit de resultaten van de ingevulde beoordelingsrubrics. Hiervoor is een nulmeting en een eindmeting uitgevoerd. Beide metingen worden naast elkaar gelegd en geanalyseerd. Er wordt beschreven welke groei de leerling per vaardigheid heeft laten zien. Dit gebeurt aan de hand van een score die in de rubrics is opgenomen. De leerlingen kunnen een onvoldoende, voldoende of een goed scoren. Iedere vaardigheid is onderverdeeld in criteria en iedere criteria heeft per score (1- 3) een verantwoording over wat een leerling ergens onvoldoende, voldoende of goed op doet scoren. Daarnaast zal er een beschrijving gemaakt worden van de verkregen resultaten en de gehouden observaties. Dit om duidelijk naar voren te brengen wat er gezien is en waarom een leerling op een bepaalde vaardigheid een bepaalde score heeft ontvangen.

5.7 - Tijkpad onderzoek:

Het tijdpad wat in eerste instantie ontwikkeld was is niet behaald en heeft langer geduurd dan in eerste instantie gepland was. Dit door externe factoren die prioriteit hadden boven het verslag leggen en uitvoeren van het onderzoek. Het onderzoek zelf is in 3 weken uitgevoerd, waarbij nauw contact is gehouden met de groepsleerkracht en begeleidsters vanuit de opleiding.

Datum	Activiteit	Tijd:	Wie	Toevoegingen
29 Januari - 2021	Gesprek met begeleider NHL/Stenden. Bespreken van het scriptie onderwerp en het vaststellen van het probleem	45 – 60 min.	begeleidster vanuit NHLStenden en mijzelf	
2 Februari 2021	Gesprek met begeleidsters + directeur stageschool. Bespreken van het scriptie onderwerp en het vaststellen van het probleem	45 min	LIO begeleidsters vanuit de LIO school, directeur en mijzelf	Gedurende het gesprek aangegeven welke kant ik uit wil met mijn onderzoek en wat ik voor de stageschool zelf kan betekenen.
17 Februari 2021	Hoofd- en deelvragen bespreken op de stageschool + de probleemanalyse schrijven	30 – 60 min		
28 Februari – 3 Maart	Schrijven van de probleemstelling en de inleiding	Iedere dag tussen de 30 min en 2 uur.	begeleidster vanuit NHLStenden en mijzelf	
10 Juni– 10 Juli 2021	Literatuuronderzoek + het schrijven van het theoretisch kader.	Iedere dag tussen de 30 min en 3 uur	begeleidster vanuit NHLStenden en Mijzelf	Het literatuuronderzoek is nog langere tijd voortgezet. Vanwege de LIO-eindstage en bijbehorende verantwoordelijkheden heeft het onderzoek, de verslaglegging en de dataverzameling en verwerking langer geduurd.
10 Juli – 28 Augustus 2021	Onderzoeksaanpak en probleemstelling schrijven + het maken van een enquête voor de leerkrachten van groep 8	Iedere dag tussen de 30 min en 2 uur	begeleidster vanuit NHLStenden – aan de hand van verschillende online	

			besprekingen en mijzelf	
28 Augustus – 25 september 2021	De enquête afnemen bij de leerkrachten van groep 8 + verder schrijven van het onderzoeksplan (O.a. het theoretisch kader)	50 min – 10 min per leerkracht (in totaal 5 leerkrachten)	Groep 8 leerkrachten en mijzelf	
25 september – 1 november 2021	Verwerken van de resultaten van de enquête in het onderzoek	15 – 30 min iedere dag	begeleidster vanuit NHLStenden	
1 November – 12 November 2021	Dilemma's voorbereiden voor het uitvoeren binnen groep 8A	ledere dag 10 – 60 min.	Mijzelf	Dit om er zeker van te zijn hoeveel tijd ieder dilemma in zal nemen en wat ik precies met de leerlingen ga behandelen.
12 November 2021	De uitvoering van de drie morele dilemma's inplannen bij de groepsleerkrachten + camera en geluidsapparatuur regelen om resultaten vast te kunnen leggen.	5 – 10 min	Mijzelf	De geluidsapparatuur had ik al kunnen regelen en stond klaar voor het vastleggen van het onderzoek.
30 November 2021	Nulmeting aan de hand van de beoordelingsrubrics met het eerste morele dilemma.	60 min	Groep 8 (een groep van 23 leerlingen in totaal) + mijzelf	
7 December 2021	Uitvoering van het tweede morele dilemma	60 min	Groep 8 (een groep van 23 leerlingen in totaal) + mijzelf	
14 December 2021	Laatste les met het derde morele dilemma en een eindmeting aan de hand van de beoordelingsrubrics.	60 min	Groep 8 (een groep van 23 leerlingen in totaal) + mijzelf	
11 Februari – 2 maart - 2022	Beantwoording hoofdvraag en deelvragen, verwerken van verkregen resultaten gedurende de uitvoering van het onderzoek.		begeleidster vanuit NHLStenden – aan de hand van verschillende digitale en fysieke	

			bijeenkomst en besprekingen en Mijzelf	
--	--	--	---	--

5.8 – validiteit, betrouwbaarheid en storende factoren

Er is binnen dit onderzoek gekozen voor zowel een kwalitatief als kwantitatief onderzoek, omdat de hoofdvraag en het onderzoeksdoel dermate geformuleerd zijn, dat er doormiddel van alleen een kwantitatief of kwalitatief onderzoek niet op een uitgebreid genoeg antwoord zou zijn gekomen. Aan de ene kant worden er resultaten gemeten aan de hand van hoe de leerlingen presteerden gedurende de uitvoering van de drie morele dilemma's. Deze resultaten komen terug in een staafdiagram, maar vereisen nog wel een beschrijving om duidelijk te maken wat er precies gemeten en geobserveerd is gedurende de uitvoering van de dilemma's. Gedurende de uitvoering van het onderzoek zijn er observaties door mijzelf gemaakt en heb ik deze observaties na de uitvoering naar de beoordelingsrubrics doorvertaald. Het onderzoeksinstrument zijn de beoordelingsrubrics en mijn observaties. Om de validiteit van het onderzoek te waarborgen heb ik ervoor gekozen om alleen zelf een nul- en eindmeting uit te voeren bij de dilemma's en de groepsleerkracht of eventueel de leerlingen zelf de rubrics niet in te laten vullen. Zo behoudt ik één meetlijn en zijn het ook daadwerkelijk de bevindingen van de onderzoeker en niet die van een leerling zelf, van een vriendin of vriend van die leerling of van de groepsleerkracht. Ik heb hier ook voor gekozen, aangezien ik als onderzoeker de nodige voorkennis over het onderwerp heb en ook mijn criteria kan volgen in de zin van wanneer een leerling is gegroeid in een bepaalde vaardigheid.

De beoordelingsrubrics is opgebouwd aan de hand van een document gepubliceerd door SLO: Een concept voor 21^{ste} eeuwse vaardigheden kijkwijzers en leerlijnen. (SLO, 2022). In dit document staat per vaardigheid beschreven welke eisen er gesteld worden en verschillende niveaus er binnen die eisen te behalen zijn.

Als het om de betrouwbaarheid van het onderzoek gaat, is daar lastig een pijl op te trekken. Daarmee is het niet gelijk onbetrouwbaar, maar er kan wel gezegd worden dat als het onderzoek nogmaals uitgevoerd zou worden in een andere groep, je hele verschillende resultaten krijgt. Dit komt door de manier waarop het onderzoek is opgebouwd. Het onderzoek meet een groei op een 21^{ste} eeuwse vaardigheid per leerling. Iedere leerling is anders, heeft een andere benaderingswijze als het tot opdrachten of taken komt en heeft hierbij ook een andere beginsituatie. Het onderzoek zou zelfs nog een keer in dezelfde groep uitgevoerd kunnen worden en zelfs dan komen er verschillende resultaten. Dit heeft dan ook weer te maken met momentopnames en hoe een leerling bij de eerste meting misschien helemaal niet goed in zijn/haar vel zat en bij de eindmeting juist wel en heel anders presteert. Er is wel nauwkeurig gekeken naar het verwijderen van onnodige fouten binnen de beoordelingsrubrics en criteria die beide hetzelfde meten zijn uit de rubrics gehaald. Zo wordt onnodige herhaling voorkomen.

Wat mee kan spelen in de resultaten van het onderzoek, is de groepsdynamiek. Het onderzoek is uitgevoerd in een groep waar verschillende leerlingen zitten met een gedrags- of leerstoornis, veel de grenzen op zoeken en baat hebben bij structuur en korte activiteiten. Het reguliere lesprogramma wordt in dit onderzoek voornamelijk aangehouden, maar gedurende de dag wordt er tijd gemaakt om aan de morele dilemma's te werken. Iedere dinsdag zestig minuten voor drie weken lang. Daar kan mogelijk met enthousiasme op gereageerd worden, maar het enthousiasme kan ook de overhand nemen en omzetten in het vergeten van de opdracht en meer bezig zijn met elkaar. Dit is in principe geen probleem, zolang er maar aan het dilemma gewerkt wordt. Dit kan er mogelijk voor zorgen dat de dilemma's niet op de manier uitgevoerd worden zoals deze volgens de handleiding

bedoeld zijn en daarom de dilemma's gezet moeten worden naar een situatie die werkt voor de desbetreffende groep. Ook de veiligheid in de groep speelt een rol. Door het reactieve van de leerlingen en de snelle oordelen die ze over elkaar stellen is het niet voor iedere leerling veilig om te zeggen wat ze van iets vinden. Ook kan dit ervoor zorgen dat bepaalde leerlingen niet aan het woord komen of niet uit kunnen praten zonder tegenspraak te ontvangen. Dit zal de uitvoering van de dilemma's verder niet belemmeren, maar wel beïnvloeden.

5.9 – Hypothese

De verwachting binnen dit onderzoek is dat de meeste leerlingen binnen de groep in eerste instantie niet voldoen aan de meerderheid van de criteria van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. De meerderheid van de leerlingen zal bij de nulmeting nog geen voldoende scores op de meeste vaardigheden. De schatting is dat er bij vier van de zeven vaardigheden bij de meerderheid van de leerlingen geen tot weinig ontwikkeling zichtbaar zal zijn. Door te werken aan de dilemma's is de verwachting dat zeven van de zeven vaardigheden bij de meerderheid van de leerlingen ontwikkeling zullen laten zien. Deze hypothese is gebaseerd op het onderzoek naar 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs (Thijs, et al., 2014) en aan de hand van de observaties en groeps kennis van de groepsleerkrachten. Het beeld van de groepsleerkrachten is dat in deze specifieke groep acht, en dit speelt ook in meerdere groepen acht, de vaardigheden nog niet bewust voldoende aandacht gekregen hebben om zich dermate te kunnen ontwikkelen. Zo zijn het plannen van taken en de werkhouding (zelfregulering), een taak met verschillende willekeurige klasgenoten uitvoeren (samenwerken), het zelf zoeken naar oplossingen (probleem oplossend vermogen) en bijvoorbeeld het anders durven denken om een probleem of taak aan te pakken (creatief denken) aandachtspunten binnen deze leeftijdsgroep. Het onderzoek naar 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs laat zien dat veel leerkrachten alle vaardigheden onvoldoende bewust aandacht geven en dat de reguliere lesmethodes binnen de basisscholen dit ook niet op structurele wijze aan kunnen bieden.

6. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de geanalyseerde resultaten beschreven die verkregen zijn gedurende de uitvoering van het onderzoek. Dit hoofdstuk zal zich richten op de resultaten van de ingevulde rubrics na het eerste dilemma (de nulmeting) en de resultaten van de ingevulde rubrics na het laatste dilemma (eindmeting). Er wordt per leerling een staafdiagram weergegeven met daarin de groei per 21^{ste} eeuwse vaardigheid. De ingevulde rubric is per leerling terug te vinden in hoofdstuk 9 – de bijlagesectie. Aan de hand van de staafdiagrammen, met daarin de groei in iedere onderzochte vaardigheid per leerling, wordt er een antwoord gegeven op de deelvragen uit hoofdstuk 4 paragraaf 1.1 en uiteindelijk de hoofdvraag. De staafdiagrammen waarin deze resultaten weergegeven worden, zijn toegevoegd en onder ieder figuur is een toelichting te vinden waarin vermeld wordt wat de belangrijkste gegevens zijn die uit de figuur gehaald kunnen worden.

6.1 – afwijkingen gedurende de uitvoering van het onderzoek

In het uitvoeren van het onderzoek zijn een aantal keuzes en aanpassingen gemaakt in vergelijking tot wat er beschreven staat in de methode van dataverzameling en dataverwerking, zie hoofdstuk 5 – onderzoeksplan. In eerste instantie zou het onderzoek uitgevoerd worden in een groep acht van vierentwintig leerlingen. Hierbij zouden ook alle vierentwintig leerlingen geobserveerd worden en er bij iedere leerling de individuele groei per vaardigheid gemeten worden. Nu zijn nog wel steeds alle leerlingen geobserveerd, maar is er besloten om bij elf van de vierentwintig leerlingen de resultaten in de groei per vaardigheid vast te leggen. Deze keuze is gemaakt in verband met het tijdpad waarin het onderzoek uitgevoerd wordt en om de reden dat er, wat betreft de vastlegging van resultaten, niet veel veranderd. Of er nu bij elf of bij vierentwintig leerlingen de resultaten vastgelegd worden in een rubric, zal geen grote directe gevolgen hebben op de beantwoording van de deelvragen en de hoofdvraag. Er wordt met name naar de individuele leerlingen gekeken en of er groei per vaardigheid gemeten is. Wat mogelijk wel naar voren kan komen, is dat er een groter of kleiner totaal percentage van groei in vaardigheden van de elf leerlingen gemeten kan worden. Als er wel voor vierentwintig leerlingen gekozen was hadden er, procentueel gezien, minder leerlingen een groei in vaardigheden laten zien. Ook daarin zijn keuzes gemaakt. Natuurlijk wordt er ook gekeken naar de individuele groei van een leerling, maar om antwoord te krijgen op de hoofdvraag is er ook een totaaloverzicht van groei in vaardigheden nodig. Hiermee kan aangetoond worden of bijvoorbeeld de handleiding de gewenste werking heeft gehad, er nog aanpassingen in de handleiding gemaakt moeten worden of dat de aanpak van de dilemma's veranderd moet worden.

Wat er niet in hoofdstuk 5 - de onderzoeksplan beschreven staat is hoe er precies met de dilemma's gewerkt zal worden. Er wordt benoemd dat de handleiding hiervoor de leidraad is. In eerste instantie was de keuze gemaakt om de leerlingen voornamelijk in groepjes te laten werken en de zelfstandigheid (en daarmee zelfregulering) te bevorderen. Na het uitvoeren van het eerste dilemma, is de keuze gemaakt om toch een gedeelte van het behandelen van het dilemma klassikaal te houden. De reden hiervoor was dat de leerlingen elkaar gingen overheersen en sommigen geen kans hadden om te spreken. Door een gedeelte van het dilemma klassikaal te behandelen, konden er gemakkelijker afspraken worden gemaakt met de leerlingen over wat zij verwachten gedurende het samenwerken.

Wat betreft de dataverwerking, is er gekozen voor een overzicht van verschillende staafdiagrammen. Deze staafdiagrammen geven weer wat de groei per individuele leerling is en wat per vaardigheid de totale groei is bij de leerlingen. Er wordt geen uitgebreide beschrijving meer gegeven over wat er allemaal gedurende de dilemma's precies geobserveerd is, maar er wordt wel een uitgebreide beschrijving gegeven bij ieder figuur (staafdiagram) over welke relevante informatie er uit de figuren op te maken is. Ook worden opvallende gebeurtenissen, uitspraken of handelingen die geobserveerd zijn gedurende de dilemma's genoteerd en waar nodig nader toegelicht. Op deze manier kan er specifiek gezocht worden naar de benodigde antwoorden op de deelvragen en de hoofdvraag.

6.2 – resultaten bij de deelvragen

In hoofdstuk 4 paragraaf 1.1 zijn de deelvragen beschreven die zullen helpen antwoord te geven op de onderzoeksvraag. Hieronder wordt per deelvraag beschreven welke resultaten er naar voren zijn gekomen binnen het onderzoek. De theoretische deelvragen zijn al beantwoord in het theoretisch kader, dus wordt er voornamelijk gericht op de praktische deelvragen. Er wordt mogelijk wel verwezen naar de theoretische deelvragen.

Welke mogelijkheden biedt een handleiding over het voeren van een moreel beraad voor de ontwikkelingen van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden voor leerlingen in groep 8?

Na het uitvoeren van het onderzoek, waarbij gebruik gemaakt is van de handleiding, is naar voren gekomen dat de handleiding op verschillende manieren gebruikt/ingezet kan worden. In de handleiding staat per stap beschreven hoe een moreel dilemma aangepakt kan worden. Dit is natuurlijk een manier die gevolgd kan worden, maar de leerkracht die het dilemma met de klas behandelt kan hier ook een eigen invulling aan geven. Er zijn veel variaties mogelijk, zoals bijvoorbeeld in werkvormen of in de manier waarop het dilemma benaderd wordt. Een aantal stappen kunnen eventueel ook omgewisseld worden en er kan voor gekozen worden om een gedeelte klassikaal te doen met de groep en ook een gedeelte door de leerlingen zelf in groepjes op te laten pakken.

Voor dit onderzoek is ervoor gekozen om zowel een gedeelte klassikaal met de groep te behandelen en een gedeelte aan de leerlingen in groepjes over te laten. Hierin is wel gevarieerd. Bij de nulmeting is ervoor gekozen het grootste gedeelte van het dilemma klassikaal te behandelen. Hieruit kwam naar voren dat te weinig leerlingen aan het woord kwamen en er niet aandacht besteed werd aan alle vaardigheden (zoals zelfregulering, aangezien nu alles op de gehele groep aan kwam).

Bij het behandelen van het tweede dilemma en bij de eindmeting, werd ervoor gekozen om klassikaal te starten met een introductie van het dilemma en veel gedeeltes ook aan de leerlingen in groepjes over te laten. Hierdoor waren de verschillende vaardigheden beter te meten, ook gekeken naar de verschillende criteria van de beoordelingsrubrics (zie hoofdstuk 9 – bijlagesectie). Doordat er meer tijd besteed werd aan de zelfregulering, werd er minder tijd aan communiceren en samenwerken besteed.

Het uitzoeken van de situatie (het morele dilemma) en het wikken en wegen gebeurde bijvoorbeeld in kleinere groepjes van leerlingen. Het bepalen van het dilemma (wat is het daadwerkelijke probleem in de situatie?) en welke waarden tegenover elkaar staan, dat werd klassikaal behandeld. Er werd hierbij ook gekeken naar het eerst behandelde dilemma en wat hierin voor de leerlingen nog lastig was, om te bepalen wat het beste klassikaal behandeld kon worden.

Het uitzoeken van het morele dilemma, bevordert de zelfregulering, het kritisch denken en het communiceren. De leerlingen hebben tijdens het behandelen van het dilemma de nodige informatie doorspeeld naar elkaar. Het is belangrijk dat er niet te vroeg assumpties werden gemaakt. Hierin komt ook het kritisch denken naar voren, door kritisch te kijken naar de situatie, deze eventueel nog een keer te lezen en aanpassingen te maken in datgene wat de leerlingen noteren als dit nodig blijkt te zijn. Hierbij letten de leerlingen ook op details, die ze later weer nodig zullen hebben.

In het wikken en wegen, het uitzoeken van het exacte dilemma en met elkaar tot een oplossing of besluit proberen te komen, komen alle vaardigheden aan bod. Toen de leerlingen een groepje vormden om het dilemma te gaan onderzoeken, begon ook gelijk het samenwerken. Hierbij moesten de leerlingen ervoor zorgen dat iedereen een taak had en dat iedereen verantwoordelijk was voor de taak die diegene op zich had genomen. Ook het helpen van groepsgenoten die het niet begrijpen hoort hierbij. Bij de groepjes waar goed samengewerkt werd, was ook een duidelijke communicatie aanwezig. Er werd gebruik gemaakt van heldere taal gericht op de opdracht en het dilemma. De leerlingen lieten elkaar hierbij ook uitpraten, stelden elkaar vragen en gingen het gesprek met elkaar aan over het dilemma. Als de samenwerking niet goed verloopt, dan heeft dit gevolgen voor de

communicatie onderling en andersom is dat ook zo. Bij veel groepjes viel op dat ze niet voldoende naar elkaar luisterden en daardoor niet inhaakten op wat iemand zei.

Doordat iedere leerling een taak had in het groepje, kwam de zelfregulering ook aan bod. De leerlingen waren zelf verantwoordelijk voor hun taak en moesten er dan ook voor zorgen dat zij een bijdrage aan het groepje leverden (als voorzitter, notulist, tijdbewaker, etc.). Een aantal leerlingen voerden hun taak niet uit gedurende het behandelen van het dilemma, waardoor er uiteindelijk geen oplossing of besluit gemaakt was.

Het creatief denken en het kritisch denken komt veel naar voren bij het zoeken naar een oplossing van het dilemma. Hierbij moet goed gekeken worden naar wat de situatie allemaal precies inhoudt, wat ze kunnen gebruiken, of de leerlingen rekening houden met de omgeving waar de situatie zich afspeelt en de mensen die zich in de situatie bevinden en of de leerlingen uiteindelijk met een aantal verschillende mogelijkheden konden komen waarop de situatie op te lossen was. De handleiding stimuleert het creatief denken van de leerlingen door hen eerst zelf te laten denken en pas daarna met een aantal voorbeeld oplossingen te komen. Ook wordt er gebruikt gemaakt van het probleemoplossend vermogen bij het zoeken naar een oplossing of besluit. Hierbij werd er gekeken naar de mate waarop de leerlingen bereid waren naar verschillende oplossingen te zoeken en uiteindelijk, in hun ogen, de beste uit te kiezen.

De handleiding biedt de mogelijkheid om leerlingen in tweetallen of in grotere groepen te laten werken. Er is een les over waarden die gegeven kan worden voordat de dilemma's behandeld worden. Hierdoor krijgen de leerlingen inzicht in verschillende waarden en wat hun klasgenoten belangrijk vinden. Dit helpt uiteindelijk ook bij het uitzoeken van een situatie, het vaststellen van een dilemma en het zoeken naar een oplossing of besluit.

Aan het einde van ieder dilemma is er een sleutelgat opdracht. Dit is een verdiepingsopdracht, waarbij leerlingen verder ingaan op het onderwerp en het dilemma. Ze krijgen een opdracht om bijvoorbeeld zelf een regel te bedenken en moeten hierbij bepalen hoe deze regel door mensen gehonoreerd wordt.

Bij welke van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden is een duidelijke ontwikkeling te zien na het voeren van het moreel beraad met leerlingen in groep 8?

In hoofdstuk 9 – de bijlagesectie, is de nulmeting en eindmeting terug te vinden. Deze zijn gedaan aan de hand van een beoordelingsrubrics die per leerling, per vaardigheid scoort wat de ontwikkeling per criteria is binnen de desbetreffende vaardigheid. In dit hoofdstuk worden de scores van de leerlingen in beeld gebracht doormiddel van verschillende staafdiagrammen. Er worden per vaardigheid steeds twee grafieken weergegeven, met hierin de resultaten van de nulmeting en de resultaten van de eindmeting. Aan de hand van beide grafieken kan steeds per leerling de ontwikkeling in de desbetreffende vaardigheid worden bepaald. Ook kan er op deze manier bepaald worden of leerlingen een duidelijke ontwikkeling laten zien bij de verschillende vaardigheden.

Onderaan iedere grafiek staat aangegeven om welke vaardigheid het draait. De linker grafiek gaat over de resultaten van de nulmeting en de rechtergrafiek over de resultaten van de eindmeting. Bovenaan iedere grafiek staan de initialen van de leerlingen met een kleur. De corresponderende kleur in de grafiek geeft aan welke score de leerling op deze desbetreffende vaardigheid behaald heeft.

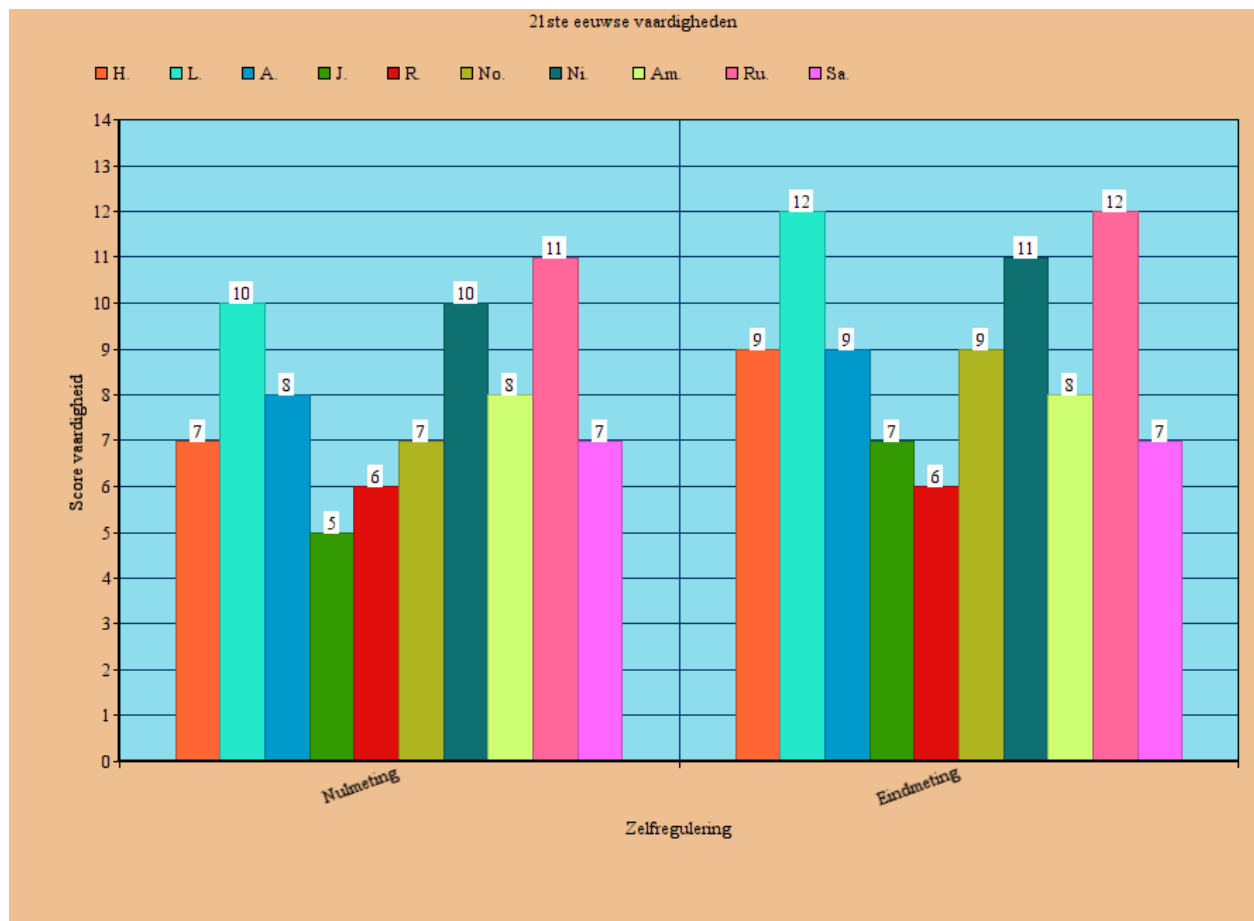
De scores die per vaardigheid behaald kunnen worden kunnen variëren. Dit is afhankelijk van de hoeveelheid criteria in de beoordelingsrubrics. Als er bijvoorbeeld vijf criteria zijn, is er in totaal een score van vijftien te behalen (een maximale score van drie per criteria). Zo zijn er bij de vaardigheid sociale en culturele vaardigheden 3 criteria en is er een maximale score van negen te behalen.

De verschillende vaardigheden hebben ook verschillende criteria. Bij de vaardigheden zelfregulering, communiceren en samenwerken is een totale score van vijftien te behalen. Als een leerling een score van zeven of lager heeft, scoort de leerling een onvoldoende op deze vaardigheid.

Kritisch denken en probleem oplossend vermogen zijn vaardigheden waarbij een totale score van twaalf te behalen is. Een score van zes of lager, betekent dat de leerling een onvoldoende op deze vaardigheid scoort.

Bij de vaardigheden creatief denken en sociale en culturele vaardigheden is een totale score van negen te behalen. Een score van vier of lager, betekent dat de leerling een onvoldoende op deze vaardigheid scoort.

Dit wordt vastgesteld aan de hand van een aantal criteria die de leerling wel of niet laat zien gedurende het behandelen van het dilemma.



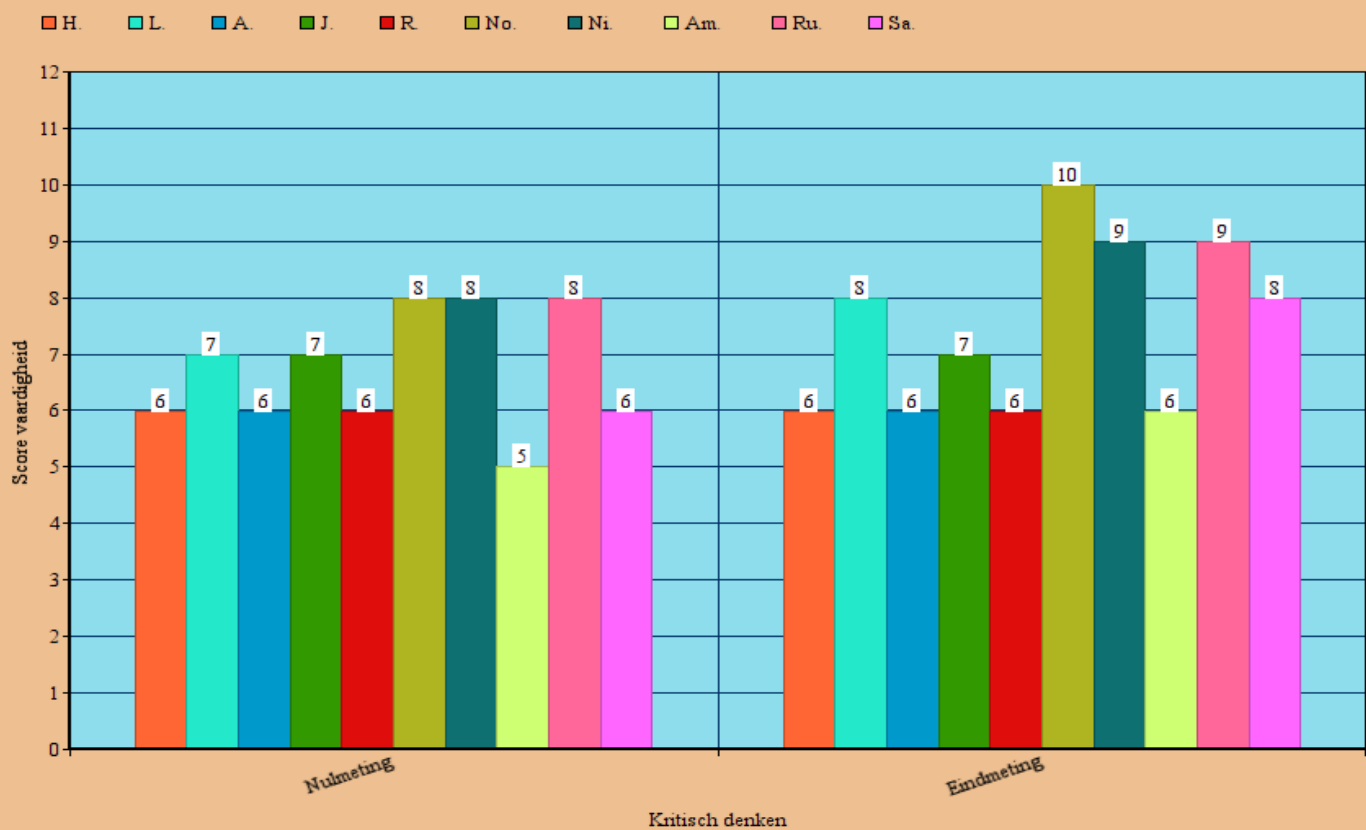
Figuur 1: Uitslag van de observaties Nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid zelfregulering.

In figuur 1 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid zelfregulering. Opvallend is dat H., L., J. en No. de grootste groei laten zien en met twee punten omhoog gaan in de vaardigheidsscore. R., Am. en Sa. laten bij deze vaardigheid geen groei zien. De rest van de leerlingen gaan allemaal één punt omhoog in de vaardigheidsscore.

Bovenstaande resultaten zijn te verklaren aan de hand van de aanpak van de individuele leerling. Gedurende het behandelen van het eerste dilemma (nulmeting) en het laatste dilemma (eindmeting) scoren L., Ni en Ru het hoogst, omdat ze een zelfstandige en doelgerichte werkhouding laten zien. Ze zijn niet afhankelijk van de hulp van de leerkracht en kunnen zelf een plan opstellen om het dilemma te ontrafelen. Ze nemen hun verantwoordelijkheid voor de taak die ze op zich genomen hebben of gekregen hebben.

De leerlingen die een score van acht of negen punten laten zien hebben wel een zelfstandige werkhouding, maar hebben geen duidelijk plan om het dilemma te onderzoeken en vragen weinig als ze onderdelen niet begrijpen.

De leerlingen die een score van zeven punten of lager laten zien, waren gedurende het behandelen van het dilemma afhankelijk van hun groepsgenoten en hun plannen. Deze leerlingen zijn weinig of niet met het dilemma bezig. Aan het einde van het behandelen van het dilemma lukt het hen daardoor niet om te reflecteren op hun aanpak.



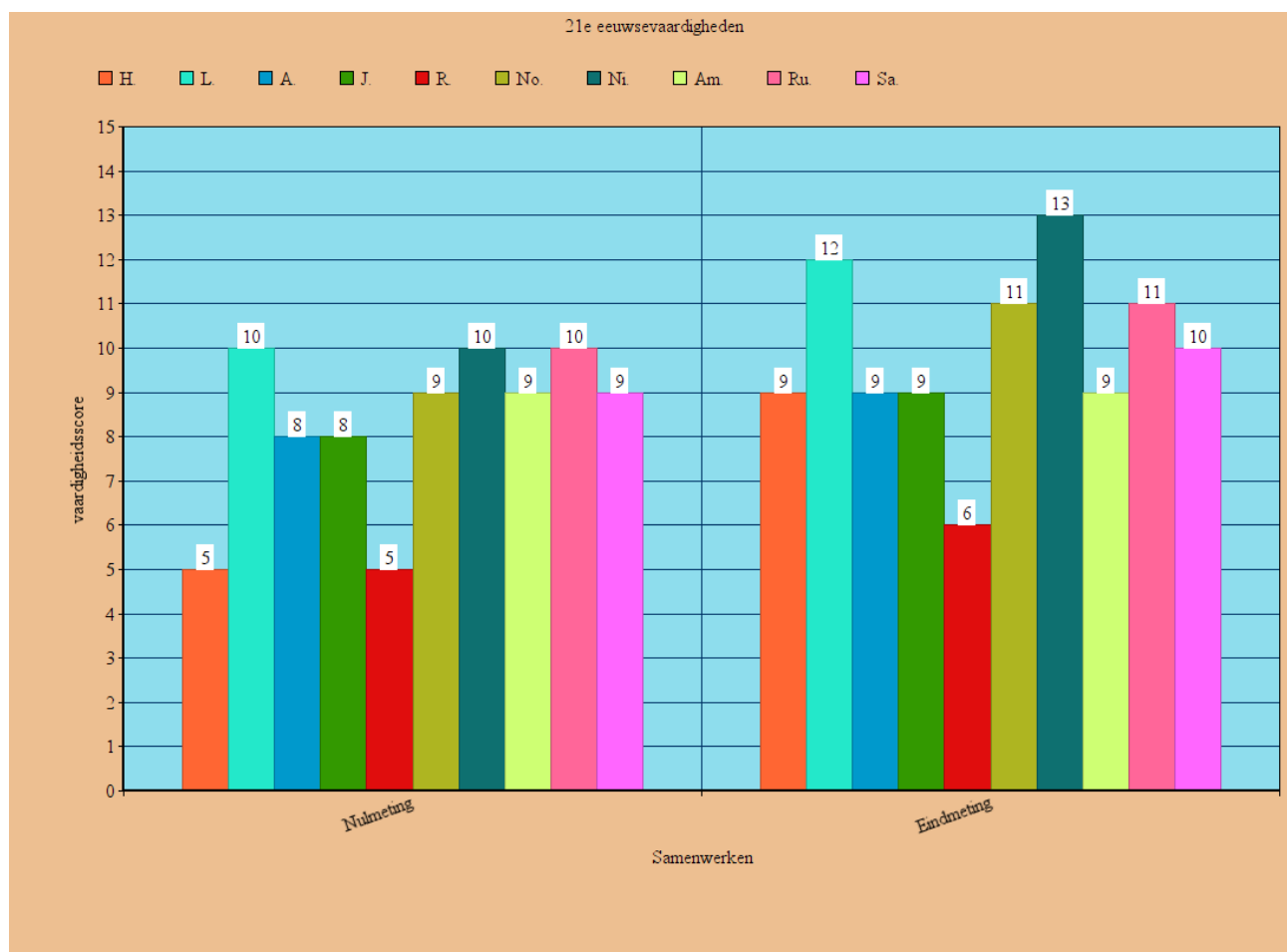
Figuur 2: Uitslag van de observaties Nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid kritisch denken.

In figuur 2 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid Kritisch denken. Opvallend is dat bij meer dan de helft van de leerlingen geen groei of minimale groei is te zien (de leerlingen zijn maar één omhoog gegaan in de score) in de vaardigheidsscore bij kritisch denken. Er zijn twee leerlingen die twee punten omhoog zijn gegaan in de vaardigheidsscore bij kritisch denken.

Gedurende het behandelen van het eerste dilemma en het laatste dilemma scoren No, Ni en Ru het hoogst. Met name gedurende het behandelen van het laatste dilemma valt op dat ze een kritische houding aannemen en niet zo maar genoeg nemen met het eerste voor de hand liggende antwoord. Er worden inhoudelijke vragen gesteld, ze kunnen zich verschillende situaties voorstellen waarin het dilemma anders af zou kunnen lopen en stellen hun aanpak en antwoorden bij waar nodig. Ze durven ook kritisch naar elkaar te zijn, hoewel het soms nog lastig is anderen en hun meningen in hun waarde te laten.

L. en Sa. nemen ook een kritischere houding aan gedurende het laatste dilemma, ten opzichte van het eerste dilemma. In het eerste dilemma lieten ze zich wel horen en gingen ze wel in gesprek over de inhoud van het dilemma, alleen namen ze geen kritische houding aan als het over hun eigen meningen en ideeën gingen.

De andere leerlingen namen in beide dilemma's een meer gesloten houding aan en gingen het gesprek over de inhoud van het dilemma niet aan. Ze volgden het besluit van de andere groepsgenoten zonder daarin mee te nemen wat zij zelf vonden.



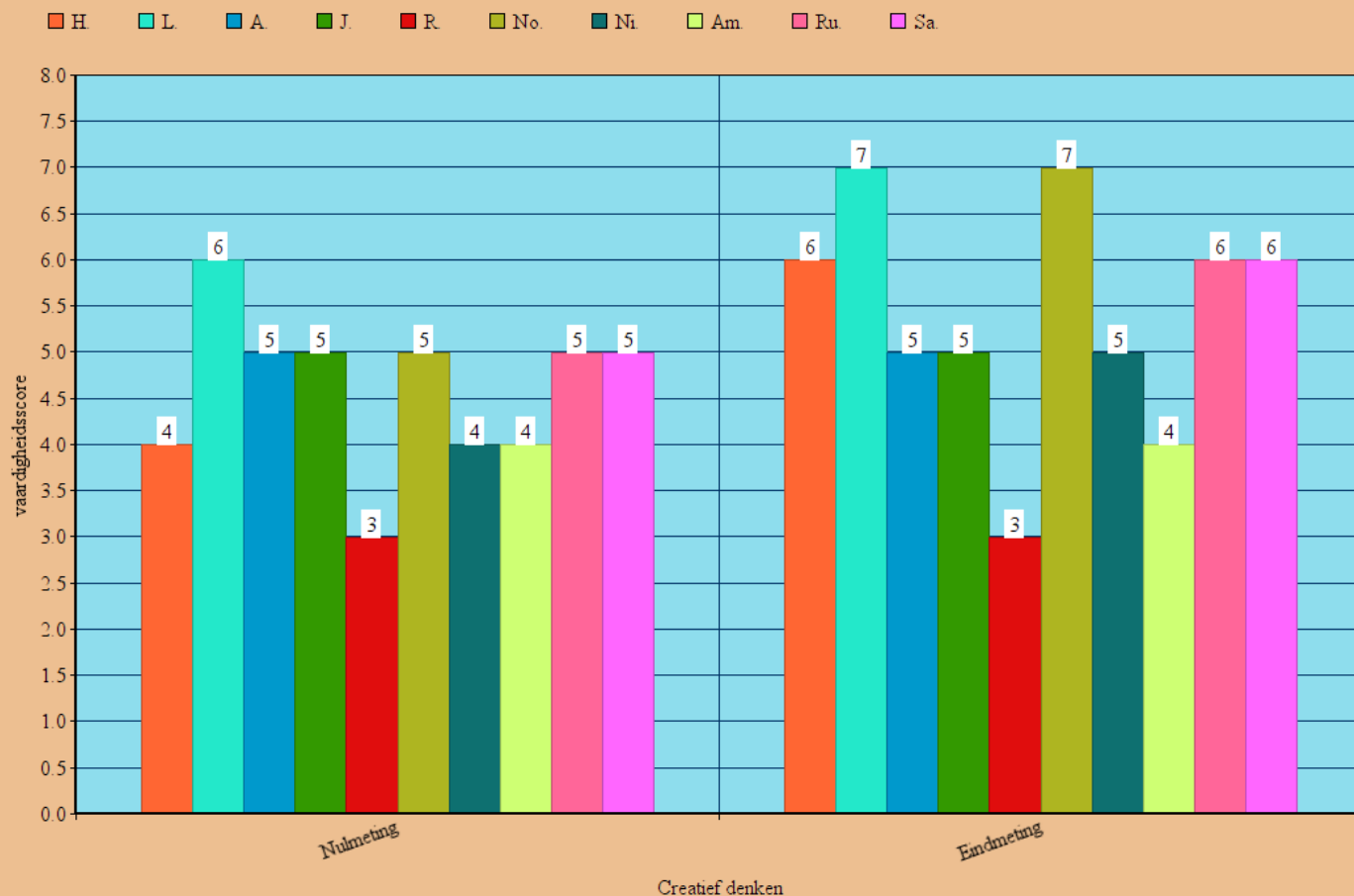
Figuur 3: Uitslag van de observaties Nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid samenwerken.

In figuur 3 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid samenwerken. Opvallend is dat bij bijna alle leerlingen groei te zien is in de vaardigheidsscore samenwerken. Bij Am. Is er geen groei gemeten binnen deze vaardigheid. H. en Ni. laten de grootste groei zien in vaardigheidsscore samenwerken (van 4 en 3 punten) ten opzichte van de nulmeting.

Gedurende het behandelen van het eerste en het laatste dilemma laten L., No, Ni en Ru zien dat ze zich bewust zijn van hun groepsgenoten. Ze nemen hun eigen taak binnen de groep serieus, maar kunnen ook een luisterende of observerende houding aannemen en iemand anders aan het woord laten. Ni. laat gedurende het laatste dilemma ook zien taken aan andere groepsgenoten te kunnen geven en neemt een leidende rol binnen het groepje. L. is begripvol richting groepsgenoten en complimenteert hen op hun ideeën.

A, J en Am werken samen met hun groepsgenoten, maar houden zichzelf meer op de achtergrond. Ze nemen nog niet het initiatief om met een plan of ideeën te komen, maar ze zijn wel betrokken bij de rest van de groep en laten weten wat zij vinden van. Ze staan open voor de toevoegingen van anderen. H. is hierin meer gesloten en geeft aan zelf te willen kiezen met wie hij samenwerkt. In het tweede dilemma werkt hij met groepsgenoten waar hij een betere klik mee lijkt te hebben. Hij heeft op dat moment meer inbreng en neemt een taak aan in het groepje.

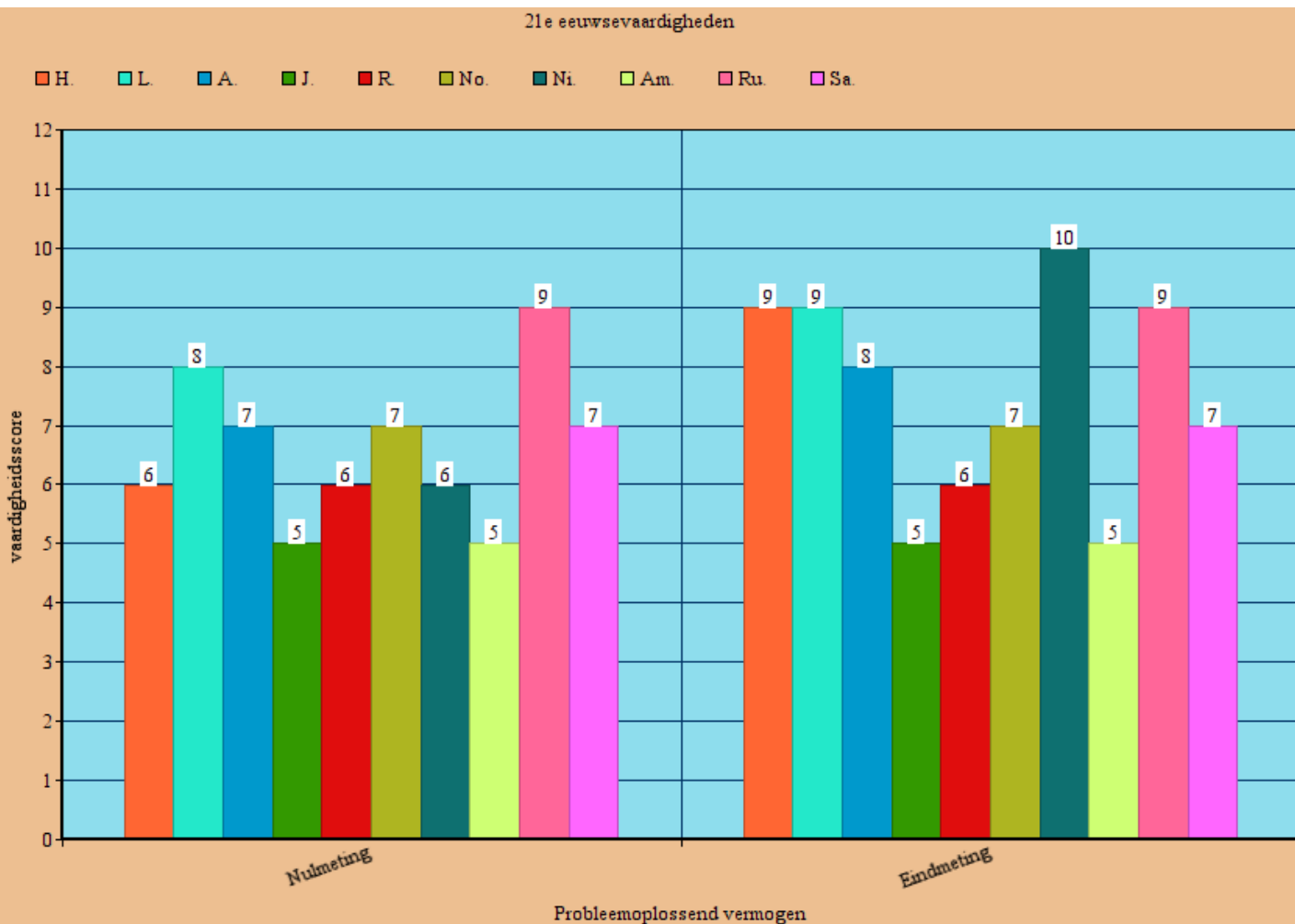
R. dwaalt gedurende de opdracht af en is met andere dingen bezig. Als hem wat gevraagd wordt reageert hij wel, maar heeft moeite inhoudelijk over het onderwerp mee te praten.



Figuur 4: Uitslag van de observaties nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid creatief denken.

In figuur 4 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid creatief denken. Opvallend is dat vier leerlingen geen groei laten zien. H. en No. laten de grootste groei zien in vaardigheidsscore (twee punten). De rest van de leerlingen gaan allemaal één punt omhoog in de vaardigheidsscore creatief denken.

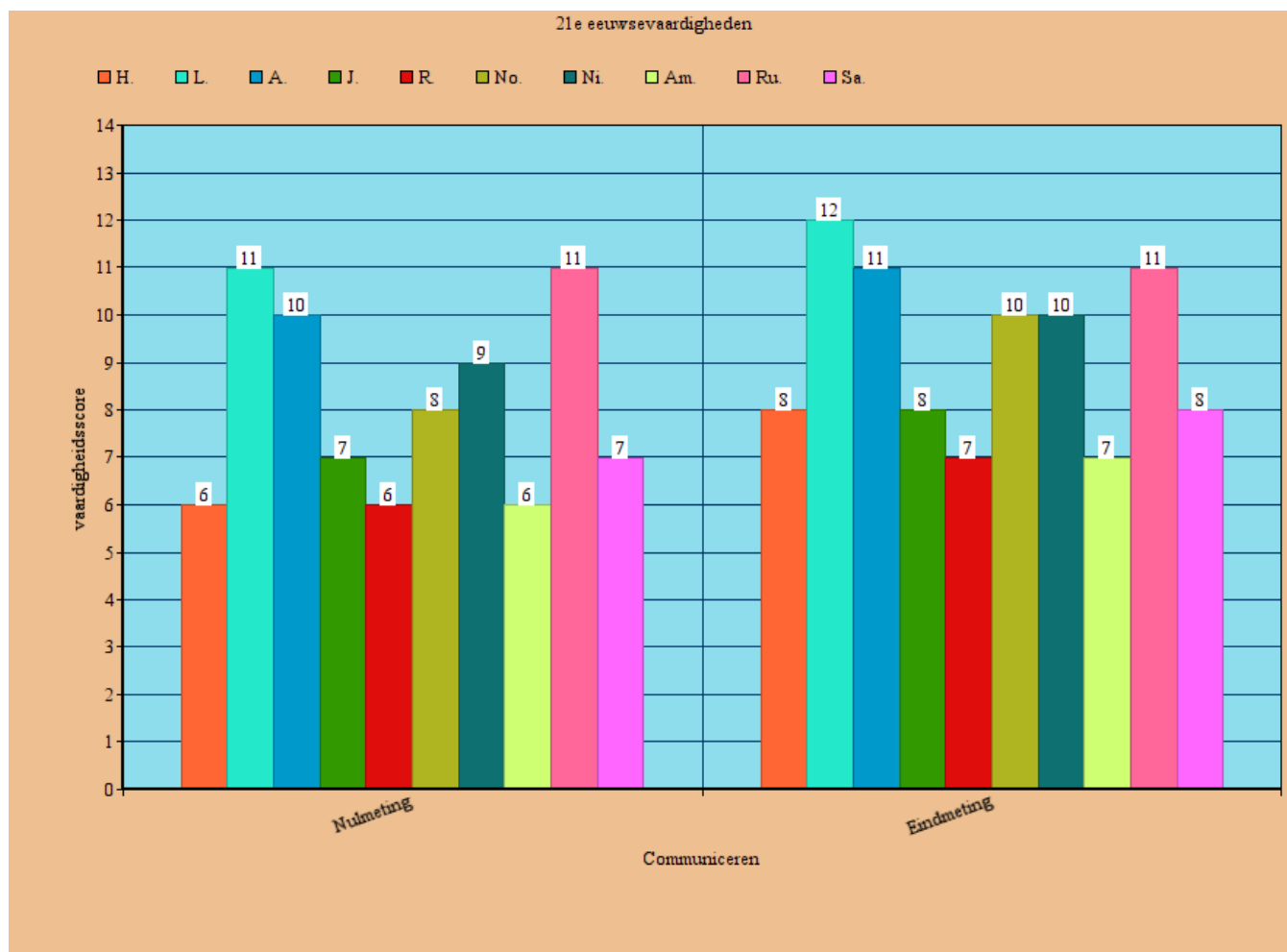
Gedurende het eerste dilemma komen de meerderheid van de leerlingen nog niet tot creatieve oplossingen of aanpakken voor het dilemma. Wel kan het zo zijn dat het creatief denkproces in zijn werking wordt gezet gedurende het behandelen van het dilemma, maar dat ze hun oplossingen niet (willen) delen of nog moeite hebben om tot een daadwerkelijke aanpak te komen. Wat opvalt bij de meeste leerlingen is dat ze het dilemma niet voldoende doorgenomen hebben en niet kunnen weerleggen wat er precies gebeurt. Daardoor wordt het ook lastiger om verder te denken dan wat er in de situatie van het dilemma beschreven staat. Gedurende het eerste dilemma lezen de leerlingen het dilemma alleen zelf en gedurende het laatste dilemma wordt het voor een tweede keer klassikaal doorgenomen. In de klassikale situatie lijken leerlingen tot meer oplossingen te komen en verwijzen terug naar de situatie die ze gelezen hebben. Ze kunnen eigen criteria stellen aan een oplossing voor het dilemma. Ze maken effectief gebruik van de informatie, materialen en middelen die hen ter beschikking staan. R, Am, A en J hebben nog moeite met het vinden van een creatieve oplossing voor een dilemma. Deze leerlingen zijn gedurende het behandelen van het dilemma dan ook snel tevreden. Am en A verkondigen hun mening over de situatie bij het dilemma wel, maar kunnen niet uitleggen op welke manier ze de situatie op zouden kunnen lossen of tot een compromis kunnen komen.



Figuur 5: Uitslag van de observaties nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid probleemoplossend vermogen.

In figuur 5 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid probleemoplossend vermogen. Opvallend is dat meer dan de helft van de leerlingen geen groei laten zien bij de vaardigheid probleemoplossend vermogen. H. en Ni. laten de grootste groei zien (een groei van 3 punten en 4 punten). L. en A. gaan beide één punt omhoog in de vaardigheidsscore probleemoplossend vermogen.

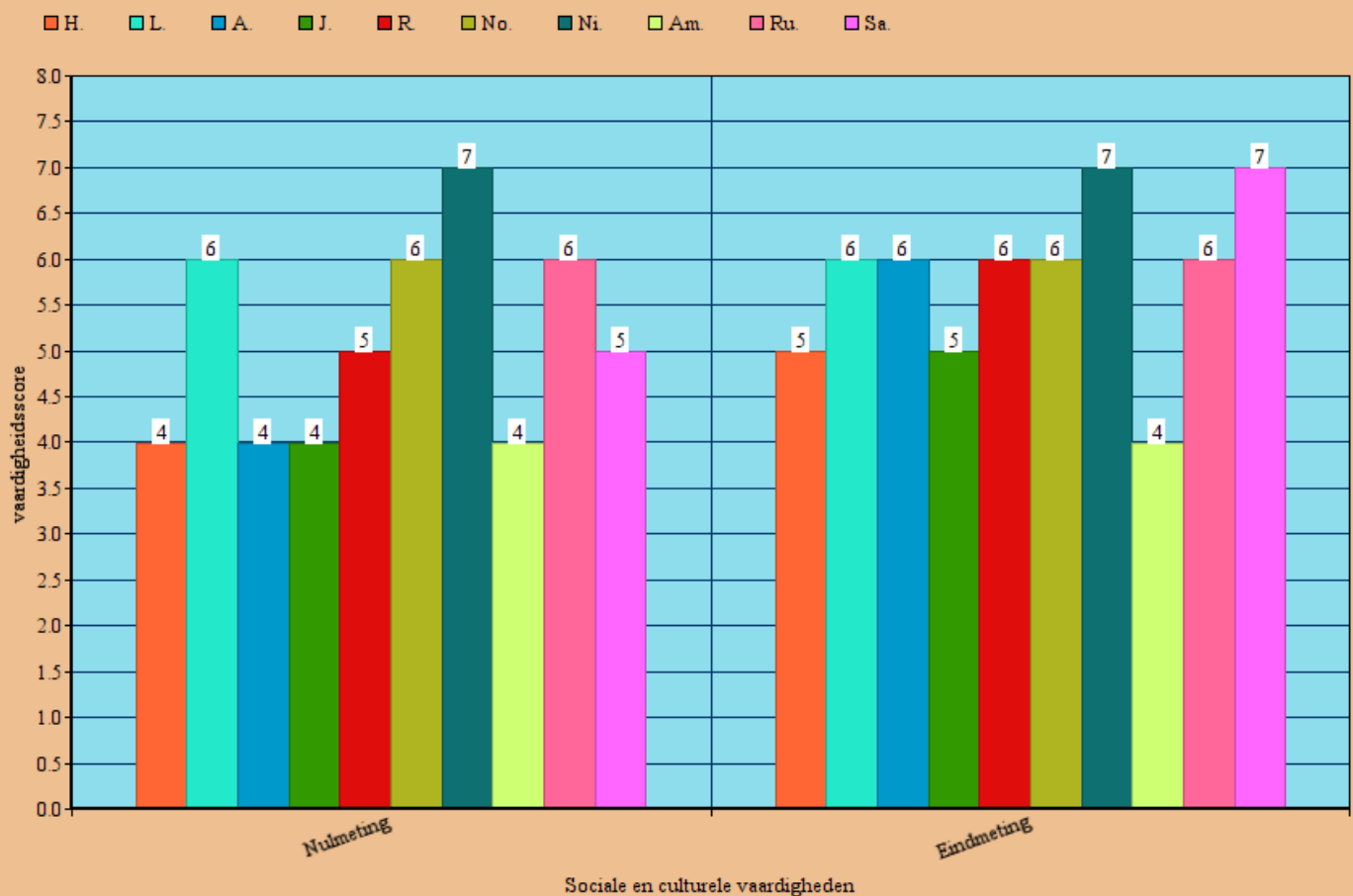
Gedurende het eerste dilemma hebben de meerderheid van de leerlingen moeite het daadwerkelijke dilemma uit de situatie te halen en dit vervolgens te omschrijven. Met hulp lukt het hen om het dilemma wat er speelt in de situatie te vinden. Ru en L hebben hier gedurende het eerste dilemma geen moeite mee, maar missen nog wel belangrijke details om het probleem te kunnen doorzien. Bij het behandelen van het laatste dilemma zijn de meerderheid van de leerlingen in staat het probleem te signaleren en te omschrijven. J, R, No, Sa en Am verkennen gedurende het behandelen van beide dilemma's de situatie niet voldoende en inventariseren belangrijke informatie niet. Hierdoor kunnen ze geen oplossing formuleren voor het dilemma. Ni. laat de grootste groei zien. Dit is gedurende het behandelen van het tweede dilemma te zien aan de mate waarop ze rekening houdt met verschillende oplossingen, voor het geval dat er toch één mogelijk niet kan werken.



Figuur 6: Uitslag van de observaties nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid communiceren.

In figuur 6 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid communiceren. Opvallend is dat bijna alle leerlingen gegroeid zijn in vaardigheidsscore ten opzichte van de nulmeting. Ru. heeft geen groei in vaardigheidsscore ten opzichte van de nulmeting. H. laat de grootste groei zien (twee punten) in vaardigheidsscore.

Ten opzichte van de nulmeting, heeft de meerderheid van de leerlingen laten zien het communiceren goed te kunnen beheersen. Wat opvalt is dat L, A, No, Am en Ru vocaler zijn dan de andere leerlingen. Dit betekent niet alleen dat ze zichzelf meer laten horen, maar ze weten ook wanneer ze de andere groepsgenoten moeten laten spreken. Het is niet zo dat zij zelf alleen maar aan het woord zijn. De communicatie is met name gericht op wat de leerlingen zelf vinden. De interesse voor een ander zijn/haar mening is er de meerderheid nog niet. Ook het inlevingsvermogen is iets waar nog aan gewerkt kan worden. Gedurende het eerste en laatste dilemma viel het op dat het verkondigen van de eigen mening belangrijker was dan het rekening houden met elkaar en elkaars emoties over de verschillende onderwerpen. Hoe er naar elkaar geluisterd werd was verschillend. L, A en Ru luisterden actief en gebruikten ook datgene wat er gezegd werd om vragen te stellen en het dilemma beter te kunnen begrijpend.



Figuur 7: Uitslag van de observaties nul en -eindmeting betreffende de vaardigheid sociale en culturele vaardigheden.

In figuur 7 zijn de resultaten, afgeleid vanuit de beoordelingsrubrics, terug te zien met betrekking tot de vaardigheid sociale en culturele vaardigheden. Opvallend is dat de helft van de leerlingen geen groei laten zien in vaardigheidsscore en de andere helft van de leerlingen één of twee punten in vaardigheidsscore gegroeid zijn ten opzichte van de nulmeting.

Gedurende het eerste dilemma hebben H, A, J en Am moeite om zich te verplaatsen in de situatie rondom het dilemma en de karakters die in de situatie voorkomen. Hierdoor wordt het ook lastig voor hen om te benoemen wat voor gevoel ze zouden hebben als ze zelf zich in die situatie zouden bevinden. Aan het einde van het behandelen van het dilemma hebben H, A, J en Am moeite om te reflecteren op het proces en henzelf. Het zou zo maar kunnen zijn dat ze voor henzelf wel reflecteren zonder dit uit te spreken, op te schrijven of op een andere manier te delen. Dan is er wel sprake van zelfreflectie, maar is dit niet direct te zien. L, No, Ni, Ru en Sa laten met name gedurende het behandelen van het laatste dilemma zien dat ze kunnen reflecteren op hun keuzes en acties gedurende het behandelen van het dilemma. Wat het meeste opviel was de verantwoordelijkheid die deze leerlingen namen toen ze de situatie met hun groepsleden besproken. Deze leerlingen zien in dat ze niet zomaar alles kunnen zeggen en doen zonder dat er een consequentie aan vast zit. Ze weten hoe ze in de maatschappij over kunnen komen en wat hun rol in de maatschappij is en kan zijn. Am blijft bij beide dilemma's op dezelfde score hangen. Am laat gedurende het behandelen van het dilemma niet veel horen of zien. Ze volgt voornamelijk wat de rest van haar groepsleden doen. H. groeit ten opzichte van het eerste dilemma, maar is zich nog niet helemaal bewust van zijn rol in de maatschappij. Hij beschrijft dingen zoals hij het zelf graag wil hebben en houdt hierbij niet altijd rekening met de ander.

7. Conclusies, aanbevelingen en discussies

In dit hoofdstuk zal aan de hand van de resultaten allereerst antwoord gegeven worden op de deelvragen. Vervolgens zal de hoofdvraag van dit onderzoek beantwoord worden.

Deelvraag 1: Welke mogelijkheden biedt een handleiding over het voeren van een moreel beraad voor de ontwikkelingen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8?

De onderzoeker heeft binnen een groep acht, tien leerlingen gedurende het behandelen van drie dilemma's geobserveerd om in kaart te brengen welke mogelijkheden een handleiding over het voeren van een moreel beraad biedt voor het kunnen ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij groep acht leerlingen. Op basis van de resultaten kan geconcludeerd worden dat de manier waarop het moreel dilemma behandeld kan worden, afhankelijk is van de mate waarop de leerlingen verschillende vaardigheden ontwikkelen. De leerkracht is vrij om zelf invulling te geven aan de manier waarop het dilemma aangeboden wordt (bijvoorbeeld klassikaal, in tafelgroepjes, tweetallen of zelfstandig), passend bij de vaardigheden die op dat moment in de klas aandacht vragen. 'In de testsituatie werd tijdens het beraad over de dilemma's duidelijk dat de zelfregulering te weinig ontwikkelde op het moment dat het dilemma grotendeels klassikaal werd behandeld. Door meer tijd te besteden aan de zelfregulering in het volgende dilemma, ging dit ten koste van de tijd die aan andere vaardigheden besteed kon worden. Zo'n situatie hoeft niet erg te zijn, als zelfregulering een thema is die binnen deze klas extra aandacht verdient. Het is aan de leerkracht om te blijven analyseren en te kijken welke vaardigheid aandacht vereist binnen de groep en daar een goede afweging in te maken. De handleiding dient daarbij als basis. De leerkracht kan daaruit putten en zelf bepalen welke vaardigheden aandacht verdienen en op welke manier het dilemma behandeld kan worden om daaraan te voldoen (bijvoorbeeld klassikaal of juist in groepjes).

Wat nog een goede aanvulling kan zijn op de handleiding – met name om de vaardigheid zelfregulering nog meer te bevorderen - is een opdrachtenblad of werkwijzer. Zo kunnen de leerlingen opschrijven waar ze mee bezig zijn en wat ze tot nu toe waargenomen hebben. Voor het probleemoplossend vermogen en creatief denken, biedt de handleiding wel oplossingen. De leerkracht kan zelf kiezen of hij/zij hier gebruik van maakt. Het helpt leerlingen wanneer ze vastlopen.

Deelvraag 2: Bij welke van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden is een duidelijke ontwikkeling te zien na het voeren van het moreel beraad met leerlingen in groep 8?

De onderzoeker heeft gedurende het behandelen van de drie dilemma's bij iedere leerling een beoordelingsrubrics ingevuld over de zeven 21^{ste} eeuwse vaardigheden die naar voren komen in het onderzoek. Deze rubrics is ingevuld om in kaart te brengen welke vaardigheden bij de leerlingen een duidelijke ontwikkeling laten zien. Op basis van de resultaten kan geconcludeerd worden dat bij de vaardigheid samenwerken en communiceren de meeste leerlingen groei laten zien. Negen van de tien leerlingen zijn bij de eindmeting gegroeid t.o.v. de nulmeting. Bij de vaardigheden kritisch denken en probleem oplossend vermogen laten vier van de tien leerlingen groei zien bij de eindmeting t.o.v. nulmeting. Bij de vaardigheden samenwerken en probleem oplossend vermogen is de hoogste groei gemeten bij leerlingen. Bij beide vaardigheden is een leerling bij de eindmeting t.o.v. de nulmeting gestegen met vier punten en een leerling die is gestegen met drie punten. Er kan geconcludeerd worden dat de vaardigheden zelfregulering, samenwerken en communiceren het meest ontwikkeld zijn ten opzichte van de nulmeting. De sociale en culturele vaardigheden zijn het minst ontwikkeld ten opzichte van de nulmeting. Ook bij de vaardigheden creatief denken en kritisch denken is een ontwikkeling te zien in de vaardigheid t.o.v. de nulmeting. Zes van de tien leerlingen zijn gegroeid t.o.v. de nulmeting.

Hoofdvraag: In hoeverre worden de 21^{ste} eeuwse vaardigheden ontwikkeld aan de hand van een handleiding over het voeren van een moreel beraad?

Naar aanleiding van de resultaten uit het onderzoek kan geconcludeerd worden dat er voldoende mogelijkheid is om de 21^{ste} eeuwse vaardigheden te ontwikkelen. Deze conclusie kan getrokken worden vanuit de observaties van de onderzoeker, de resultaten van de rubrics en de grafieken en vanuit de handleiding over het voeren van een moreel beraad zelf. Uit de observaties van de onderzoeker komt naar voren dat bij de meerderheid van de vaardigheden er een duidelijke ontwikkeling bij de leerlingen te zien is t.o.v. de nulmeting. Hierin zijn de vaardigheden samenwerken, communiceren en zelfregulering de vaardigheden met de grootste ontwikkeling. Een verklaring hiervoor is dat leerlingen van groep acht eigenlijk al dagelijks bezig zijn met zelfregulering (het zelf inplannen van taken, huiswerk op tijd inleveren bijvoorbeeld of controleren dat alles wat ze moeten maken ook voldoende gemaakt is. Het samenwerken en communiceren is te verklaren doordat de leerlingen al veel met verschillende werkvormen werken waarbij ze in tweetallen of groepjes te werk moeten gaan. Hierbij is een goede samenwerking en communicatie van belang om de opdracht te kunnen laten slagen.

Discussie

In de probleemanalyse werd al eerder beschreven dat het opnemen van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het onderwijscurriculum en het op structurele wijze aanbieden van de vaardigheden een lastige opgave is (Thijs et al., 2014). In het theoretisch kader wordt generatie Z beschreven. Deze generatie staat bekend om een korte spanningsboog, ondernemerschap, zelfstandigheid en het gesprek aan willen gaan met anderen met hierbij het graag willen verkondigen van hun eigen mening (TRES - tres.nl, 2021). Ook wil deze generatie graag laten weten dat iedereen geaccepteerd mag worden zoals hij/zij is. Het ondernemerschap en de zelfstandigheid is zeker terug te zien in de praktijk n.a.v. de uitvoering van de morele dilemma's. De zelfstandigheid en het ondernemerschap is terug te zien in de mate waarop de zelfregulering ontwikkeld is na het behandelen van de morele dilemma's en de hoge score die de meerderheid van de leerlingen lieten zien. Samenwerken en communiceren sluiten goed aan bij het ondernemerschap, het gesprek aan gaan en het willen verkondigen van de eigen mening, ook deze vaardigheden komen in de praktijk naar voren als de vaardigheden met de grootste groei en hoogste score. Het accepteren van hoe anderen zijn en diegene in hun waarde laten, komt binnen deze onderzoeksgroep minder naar voren in de praktijk. Dit sluit aan bij de sociale en culturele vaardigheden, die juist naar voren komen als de vaardigheden met de minste ontwikkeling en laagste score.

Door te werken met het moreel beraad komen leerlingen in situaties terecht die ze in het echt ook tegen zouden kunnen komen. Er wordt een (lastige) 'ethische' kwestie besproken waarbij de betrokken een keuze moeten maken waarbij één of meerdere waarden in het geding zijn (Wijk, van, z.d.). De onderzochte vaardigheden in het theoretisch kader komen zeker naar voren gedurende een moreel beraad. Dit liet de uitvoering in de praktijk ook zien. Wel kan de vraag gesteld worden of iedere vaardigheid evenveel aan bod komt of dat er een bepaalde vaardigheid meer aandacht krijgt. De manier waarop de handleiding opgebouwd is zou er gesteld kunnen worden dat bijvoorbeeld de sociale en culturele vaardigheden minder aandacht krijgen gedurende het behandelen van een moreel dilemma dan de vaardigheden samenwerken en communiceren. In de handleiding en gedurende de praktische uitvoering van het onderzoek kwam wel naar voren dat de leerkracht zelf ook de keus heeft om in te spelen op een desbetreffende vaardigheid. Aan de hand daarvan kan een selectie gemaakt worden van wat er wel en niet besproken wordt gedurende de uitvoering van een moreel dilemma.

Bij de methode van het moreel beraad is mogelijk nog de vraag te stellen of dit uiteindelijk de meest effectieve methode is om de 21^{ste} eeuwse vaardigheden mee te laten ontwikkelen. Als er alleen gebruik was gemaakt van het moreel beraad, was dat voor de 21^{ste} eeuwse vaardigheden mogelijk niet voldoende geweest. De handleiding die ingezet is voor de uitvoering van het onderzoek maakt daarom ook gebruik van meerdere stappen om aan de verschillende vaardigheden toe te komen. Er werd met elkaar overlegd over het dilemma, wat iedereen ervan vond en hoe ze het zouden willen oplossen (probleemoplossend vermogen, samenwerken en communiceren). Ook moesten de leerlingen zelf het dilemma doornemen, belangrijke details uit de situatie halen, aantekeningen maken en een plan uitzetten (zelfregulering, kritisch denken) en uiteindelijk na het moreel beraad met een uiteindelijke oplossing komen. Hierbij moesten ze gebruik maken van de materialen en middelen die hen aangeboden werden vanuit de situatie. Soms was dit niet genoeg, maar moest er toch een besluit gemaakt worden of een oplossing bedacht worden (Creatief denken). De sociale en culturele vaardigheden kwamen gedurende het gesprek en het lezen van het dilemma al aan bod. Vaak gaat het ook om kwesties waarbij deze vaardigheden van leerlingen verwacht worden (in iemand anders zijn schoenen verplaatsen of respect tonen voor een ander zijn situatie).

Vanuit de probleemstelling was er geen duidelijke verwachting in welke vaardigheden er precies zouden ontwikkelen. Er werd geschat dat de vaardigheden communiceren en probleemoplossend vermogen zich in grote mate zouden ontwikkelen, aangezien de leerlingen in contact met elkaar dilemma's gingen oplossen. De vaardigheid communiceren is zeker ontwikkeld, gezamenlijk met de vaardigheden samenwerken en zelfregulering. Bij de vaardigheid probleem oplossend vermogen is bij de meerderheid geen groei gezien en is één van de vaardigheden die het minst ontwikkeld is na dit onderzoek.

Beperkingen

Er zijn gedurende dit onderzoek een aantal beperkingen aan te geven welke betrekking hebben op de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek.

Ten eerste kan er gesproken worden van een beperking binnen de omvang van de onderzoeksgroep. Er zijn enkel tien leerlingen van de groepen acht geobserveerd gedurende de uitvoering van de morele dilemma's. Ondanks dat de leerlingen willekeurig uitgekozen zijn, geeft het geen volledig beeld van alle groepen acht en alle leerlingen binnen deze groepen acht.

Ten tweede is voor de resultaten verwerking gekozen voor het gebruik maken van de observaties van de onderzoeker. De observaties bestaan uit film materiaal, beeld materiaal en de notities van de onderzoek zelf (wat omtrent de AVG privacy wet weer is vernietigd nadat de desbetreffende informatie er uitgehaald was). Er wordt hierdoor afgegaan op de observaties van één persoon, maar wel van iemand die zich buiten de klassikale situatie plaatst en de achtergronden van de individuele leerlingen niet meeneemt in de verslaglegging. Er is puur gekeken naar resultaten en informatie vanuit de observaties.

Ten derde is er gekozen voor het gebruik maken van een handleiding ontworpen door de onderzoek zelf. Het voordeel hieraan is dat de onderzoeker weet hoe de handleiding werkt en de dilemma's kan behandelen zoals de bedoeling van de onderzoeker was. Het nadeel hieraan is, is dat het geen duidelijk beeld oplevert van hoe de resultaten er uit hadden gezien als bijvoorbeeld de groepsleerkracht of de andere collega's van de groepen acht de handleiding ingezet hadden.

Er zijn enkel drie dilemma's behandeld. Om een duidelijkere ontwikkeling te kunnen zien hadden er mogelijk meer dilemma's met de groep behandeld moeten worden. Ook hebben de leerlingen nog niet eerder gewerkt met het moreel beraad of het bevragen van elkaar mening. Als dit al wel eerder gedaan was, had het onderzoek mogelijk ook andere ontwikkelingen laten zien. Mogelijk is nu niet de maximale ontwikkeling bij de leerlingen naar voren gekomen.

Aanbevelingen voor de praktijk:

Naar aanleiding van dit onderzoek kan de onderzoeker een aantal aanbevelingen doen op zowel klassen- als schoolniveau. De reden dat er nog niet op een breder scala een aanbeveling gedaan wordt, is vanwege de beperkingen die hierboven staan beschreven. Mogelijk zou er een landelijke aanbeveling gedaan kunnen worden zodra de handleiding vaker ingezet is en in meerdere groepen acht binnen de school (of eventueel andere bovenbouwgroepen). Op basis van de resultaten is eerder geconcludeerd dat er sprake is van een duidelijke ontwikkeling in de vaardigheden samenwerken, zelfregulering, communiceren en kritisch denken. Bij de andere vaardigheden en mogelijk ook de vaardigheid kritisch denken valt nog winst te behalen. Ken Robinson (2020) sprak eerder al van het 'nieuwe normaal'. De mate waarop de maatschappij verandert en eigenlijk nu al verandert is. Scholen zullen mee moeten veranderen om toe te komen aan de onderwijsbehoeftes van de nieuwe generatie. Madi Hammond (TEDxMacatawa, 2019), benoemt ook hoe de leefstijl van de nieuwe generatie er uitziet en hoe ze binnen enkele secondes alle informatie hebben die ze zoeken. Een aanbeveling voor de LIO school zou dan ook zijn om de handleiding die gebruikt is voor de uitvoering van dit onderzoek, maar ook de kijkwijzers van SLO rondom de 21^{ste} eeuwse vaardigheden en de al bestaande methodes die binnen de school aanwezig zijn (zoals Davinci en Blink wereld) te gebruiken en verder te onderzoeken om achter de mogelijkheden te komen. Er is veel mogelijk met deze methodes om tot ontwikkeling van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden te komen.

Ook een studiedag met alle collega's over het onderwerp 21^{ste} eeuwse vaardigheden en met betrekking op de visie van de school is een aanbeveling die ik doe. Door met elkaar in gesprek te gaan over de aankleding van het onderwijs en nu en van de toekomst, kan er een goede stap gezet worden in het implementeren van 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het onderwijscurriculum.

Het meer gaan werken met vakken als maatschappijleer, levensbeschouwing en het organiseren van projectweken zal bijdragen aan de ontwikkeling van alle verschillende vaardigheden (mogelijk ook de digitale vaardigheden die binnen dit onderzoek niet naar voren kwamen). De leerlingen hebben vaak nog niet voldoende ervaring met het stellen van vragen, het creatief nadenken over oplossingen voor alledaagse problemen of het ondernemen van een project met groepsgenoten waarbij ze zelf hierover eigenaarschap hebben.

Aanbevelingen voor een vervolgonderzoek

Er zijn verschillende mogelijkheden voor een vervolgonderzoek betreffende dit onderwerp. Er zou bijvoorbeeld verder onderzocht kunnen worden wat de invloed is van de groepsdynamiek op de ontwikkeling van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Ook kan er gekeken worden welk pedagogisch klimaat geschikt is voor het best kunnen ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden.

De 21^{ste} eeuwse vaardigheden komen eigenlijk al hier en daar terug in verschillende methodes. Dus is het ook nog een mogelijkheid om te kijken hoe er gebruik gemaakt kan worden van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden gedurende bijvoorbeeld de zaakvakken. Er kan dan gekeken worden naar het samenwerken gedurende taal of het probleemoplossend vermogen bij de rekenles.

Wat ook een aanbeveling is die gedaan kan worden is om groep acht leerlingen een enquête in te laten vullen gebaseerd op de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Hierbij geven ze een beeld van hoe zij vinden dat ze vaardigheden beheersen of nog niet beheersen. Dit kan gedaan worden aan de hand van vragen betreffende situatie die leerlingen in groep acht geregeld meemaken. Hierbij moeten wel alle groepen acht meegenomen worden en ook alle leerlingen binnen de groep. Er zou ook gekozen kunnen worden voor een enquête verspreid over meerdere scholen of meerdere bovenbouw groepen binnen dezelfde school.

Er kan ook een onderzoek gedaan worden wat meer vanuit het perspectief van de groepsleerkrachten uitgevoerd wordt. Hoe geven leerkrachten les in de 21^{ste} eeuwse vaardigheden? Op welke manier stimuleren ze het gebruik hiervan en zorgen ze voor ontwikkeling bij de leerlingen in hun groep?

Ten slotte zou het vergelijken van de gebruikte handleiding met andere methodes een goed vervolgonderzoek zijn. Aangezien de handleiding binnen één dilemma tracht toe te komen aan zeven van de elf 21^{ste} eeuwse vaardigheden, kan er gekeken worden of dit ook naar voren komt in andere methodes en of dit op een effectievere wijze gedaan wordt.

Ethiek en onafhankelijkheid

In dit onderzoek heeft de onderzoeker zich geprobeerd zoveel mogelijk onafhankelijk op te stellen. Dit was ook van belang aangezien de onderzoeker zelf ook voor de desbetreffende onderzoeksgroep les geeft. De onderzoeker heeft de leerkrachten van de bovenbouw en de leerlingen betrokken bij het onderzoek. Het onderzoeksonderwerp is gekozen naar aanleiding van een gesprek met de scriptiebegeleidster vanuit NHLStenden. Vervolgens zijn zowel in gesprek met de scriptiebegeleidster als de begeleidsters vanuit de onderzoekslocatie de deelvragen tot stand gekomen. Om de anonimiteit van alle betrokkenen te waarborgen zijn alle namen van de respondenten en meewerkenden weggelaten en vervangen door letters of cijfers.

8. Bibliografie

SLO. (2022, 18 januari). 21^{ste}-eeuwse vaardigheden. Geraadpleegd op 28 februari 2022, van <https://www.slo.nl/thema/meer/21e-eeuwsevaardigheden/>

Thijs, A. Fisser, P. Hoeven van der, M. (2022) *21^{ste}-eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs*. SLO. Geraadpleegd op 23 Maart 2021, van <https://www.slo.nl/thema/meer/21e-eeuwsevaardigheden/@4175/21ste-eeuwse/>

Thijs, A./21st century skills – 21^{ste} eeuwse vaardigheden. (z.d.). 21st century skills – 21^{ste} eeuwse vaardigheden. <https://wij-leren.nl/21st-century-skills.php>

A. (2020, 7 september). *Wat zijn dé vaardigheden van de 21^{ste} eeuw?* AG5. <https://www.ag5.com/nl/21ste-eeuw-vaardigheden/>

Bal, I. (2013). *Pedagogiek voor de onderwijsassistent* (3de editie). Boom Lemma.

Baarda B. *Dit Is Onderzoek! : Handleiding Voor Kwantitatief En Kwalitatief Onderzoek*. Vol Derde druk. Noordhoff Uitgevers

Bastiaan, H. (z.d.). *Creatief denken – 21^{ste} eeuwse vaardigheden*. 21ste eeuwse vaardigheden, koersen op kwaliteit. <http://www.educatie21.nl/21e-eeuwse-vaardigheden/creatief-denken/>

Boundless Early Learning – Johns Hopkins University School of Education Center for Technology in Education. (2021, 15 juli). Boundless Learning. Geraadpleegd op 14 oktober 2021, van <http://boundlesslearning.org/>

Brouwer, B., & Marsman, P. (2018). *Handreiking - kijk op de ontwikkeling van kinderen* (Nr. 1). curriculum.nu. <https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/05/Handreiking-ontwikkelingspsychologie.pdf>

Crone, E., Güroglu, B., & Swaab, H. (z.d.). *Het puberbrein*. Universiteit Leiden. Geraadpleegd op 22 september 2021, van <https://www.universiteitleiden.nl/wetenschapsdossiers/brein-en-gedrag-in-ontwikkeling/themas>

CuddlePot Bootcamp. (2020, 26 februari). *QI Skills with Dr Laura Jana: Nurture the Skills that Will Shape Your Child's Tomorrow*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=4CC3STK7Ods>

DaVinci Academie. (2021, 26 mei). Ontdek de DaVinci onderwijsmethode voor basisscholen | DaVinci-academie. <https://www.davinciacademie.nl/>

Don Zuiderman. (2016, 5 april). *21st century skills Xplained*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Bgafr6XV53A>

Hansen, M. (2021, 23 juli). *Zo verwerk je 21ste-eeuwse vaardigheden in het onderwijs*. Learnbeat. Geraadpleegd op 28 februari 2022, van <https://learnbeat.nl/blog/zo-verwerk-je-21e-eeuwse-vaardigheden-in-het-onderwijs/>

Hooijmaaijers, T., & Stokhof, T. (2012). *Ontwikkelingspsychologie voor leerkrachten basisonderwijs* (2de editie). Koninklijke Van Gorcum.

Hooijmaaijers, T., & Stokhof, T. (2012). *Ontwikkelingspsychologie voor leerkrachten basisonderwijs* (2de ed.). Koninklijke Van Gorcum.

Karels, M. (2020, 9 maart). *21st century skills – 21^{ste} eeuwse vaardigheden*. wij-leren.nl. <https://wij-leren.nl/21st-century-skills-21e-eeuwse-vaardigheden.php>

Kennisclip 21^{ste} eeuwse vaardigheden. (2018, 5 juni). YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=w5szStUN6GE>

Koppe, E. (2016, 11 december). *21st Century Skills*. Stichting 21st Century Skills. <https://stichting21stcenturyskills.nl/21st-century-skills/#:%7E:text=Onder%2021ste%20eeuwse%20vaardigheden,in%20de%2021ste%20eeuw.&text=Het%20helpt%20om%20een%20nieuwsgierige,intrinsieke%20motivatie%20om%20te%20leren.>

Kroon, T. (2014). *De morele intuïtie van kinderen* (1ste editie). SWP.

Kroon, T. (2005). *De morele intuïtie van kinderen* (1^{ste} editie). SWP
Lenters, M. (2019, juli). *21st century skills in primary education*. Universiteit Twente. https://essay.utwente.nl/78943/1/Lenters_MA_BMS.pdf

Leraar24. (2020, 18 december). *21^{ste}-eeuwse vaardigheden: leerlingen voorbereiden op de toekomst*. <https://www.leraar24.nl/51288/21e-eeuwse-vaardigheden-leerlingen-voorbereiden-op-de-toekomst/>

Leraar24. (2021, 16 april). *21^{ste}-eeuwse vaardigheden: leerlingen voorbereiden op de toekomst*. Geraadpleegd op 14 oktober 2021, van <https://www.leraar24.nl/51288/21e-eeuwse-vaardigheden-leerlingen-voorbereiden-op-de-toekomst/>

LKCA. (2020, 15 september). *21^{ste} eeuwse vaardigheden en cultuuronderwijs*. <https://www.lkca.nl/artikel/skills21kunst-voortgezet-onderwijs/>

M. (2019, 30 september). *21st century skills: waarom onmisbaar voor je kind?* Leuk leren - oefen met alle vakken van de basisschool. <https://www.squla.nl/21st-century-skills-en-waarom-onmisbaar>

Meester, E. (2018, 13 december). *De holle retoriek van 21st century skills*. ScienceGuide.

Redactie Foobie.nl. (2015, 30 januari). *De school als morele gemeenschap*. Foobie.nl. <https://foobie.nl/onderwijs/de-school-als-morele-gemeenschap/>
Rodenboog, M. (2020). *21^{ste}-eeuwse vaardigheden*. SLO. <https://www.slo.nl/thema/meer/21e-eeuwsevaardigheden/>

Shaw, A. (2018). *Home Page*. 21st Century Schools. <https://www.21stcenturyschools.com/>

Stichting Kennisnet. (2018, 4 juli). *Wat moet ik met 21^{ste} eeuwse vaardigheden in het onderwijs?* Kennisnet. <https://www.kennisnet.nl/artikel/6730/wat-moet-ik-met-21e-eeuwse-vaardigheden-in-het-onderwijs/>

Stichting Kennisnet. (2020, 12 mei). *Alles wat u moet weten over 21^{ste} eeuwse vaardigheden*. Kennisnet. Geraadpleegd op 14 oktober 2021, van <https://www.kennisnet.nl/artikel/6648/alles-wat-u-moet-weten-over-21e-eeuwse-vaardigheden/>

Studytube. (2018, 20 juni). *21^{ste} eeuwse vaardigheden*. YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=21ubM-j0ZNI>

TEDx Talks. (2018, 28 maart). *Skills Every Child Will Need to Succeed in 21st century | Dr. Laura A. Jana | TEDxChandigarh*. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=z_1Zv_ECy0g
Ten 21st-century Skills Every Student Needs. (2021, 1 juli). World Economic Forum. Geraadpleegd op 14 oktober 2021, van <https://www.weforum.org/agenda/2016/03/21st-century-skills-future-jobs-students/>

The Call To Unite. (2020, 23 augustus). *Sir Ken Robinson | Creating a New Normal*. YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=IUvNTt6crFM&t=70s>

Thijs, A., Fisser, P., & Hoeven, v.d., M. (2014). *21^{ste} eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs*. SLO. <https://www.slo.nl/publish/pages/2764/21e-eeuwse-vaardigheden-in-het-curriculum-van-het-funderend-onderwijs.pdf>

Tuinen, van, S. (z.d.). *concept-leerlijnen voor 21^{ste} eeuwse vaardigheden*. SLO.
<https://www.slo.nl/thema/meer/21e-eeuwsevaardigheden/>

Visser, D. (2021). Moreel beraad, handleiding. Keurige keuzes - Nette vragen, (1^{ste} editie).

Visser, J. (2013, 11 november). *Hoe was het op school? Leuk, ik heb nu 21st century skills!* De Correspondent. <https://decorrespondent.nl/308/hoe-was-het-op-school-leuk-ik-heb-nu-21st-century-skills/24471524-d11744a7>

W. (2017, 2 maart). *Over de ontwikkeling van jongeren - De Apenjaren ?* gezondheid.be.
https://www.gezondheid.be/index.cfm?fuseaction=art&art_id=13630

Wat is Moreel Beraad. (2018, 15 november). Amsterdam UMC, Locatie VUmc.
<https://www.vumc.nl/research/ethiek-recht-humaniora/dienstverlening-support/ethiek-support-ethics-support/wat-is-moreel-beraad-what-is-moral-case-deliberation.htm#:~:text=Een%20Moreel%20Beraad%20is%20een,met%20behulp%20van%20een%20gespreksleider.>

Werkplaats PPO NK. (2017). Perspectief voor het kind.
<https://www.opvoedadvies.nl/middelbareschool.htm>

Wijk, van, L. (z.d.). *Wat is moreel beraad?* voor een goed gesprek over dilemma's in zorg, onderwijs en dienstverlening. http://www.moreelberaaddelibera.nl/wat_is_moreel_beraad.php

Zuidhof, M. (2021, 21 januari). *Hoe werken de menselijke hersenen?* NPO Kennis.
<https://npokennis.nl/longread/7792/hoe-werken-de-menselijke-hersenen>

9. Bijlagesectie

9.1 – Definitie van de individuele vaardigheden

9.1.1. - Kritisch denken:

Kritisch denken heeft invloed op de mate waarop iemand zelfstandig tot weloverwogen en beargumenteerde afwegingen, oordelen en beslissingen kan komen (Karels, 2020). Hiervoor moet iemand in kunnen schatten hoe bruikbaar bepaalde informatie is, informatie op waarheid en feiten kunnen beoordelen en een visie of mening kunnen beoordelen en vervolgens aan de hand van de verkregen informatie een eigen standpunt innemen en tot een oordeel komen.

Kritisch denken valt of staat ook bij een kritische houding. Om tot kritisch denken te komen, moet een leerling over de nodige informatie beschikken van het te behandelen onderwerp, redenen, oorzaken en gevolgen willen (onder)zoeken en oordelen en afwegingen zowel van de leerling zelf als die van anderen willen meenemen in zijn/haar eigen oordeel. Ook is een leerling die kritisch denkt bereidt vragen te stellen over de te behandelen informatie en wil oprecht meer te weten komen over de standpunten van andere leerlingen door hen te bevragen (Karels, 2020). Daarnaast is de leerling ook kritisch naar zichzelf en durft zich kwetsbaar op te stellen door zijn/haar eigen visie onder een loep te leggen (Rodenboog, 2020).

9.1.2. - Creatief denken:

Bij creatief denken gaat het over de mate waarop leerlingen in staat zijn op tot innovatieve ideeën te komen. Het draait dan niet alleen om het bedenken van iets nieuws, maar juist ook om datgene wat een leerling doet met een al bestaand vraagstuk. Er wordt gekeken naar hoe een leerling met een nieuw inzicht het vraagstuk benaderd. Tot welke nieuwe oplossingen kan de leerling komen? Welke nog niet eerder ontdekte oplossingsmogelijkheden onderzoekt de leerling? Op welke manier kan een leerling een gemaakte fout gebruiken als leermoment? Het gaat hierbij echt om het verleggen van grenzen en het durven om een ander pad in te slaan dan wat de meesten zouden kiezen (Bastiaan, z.d.).

9.1.3. - Probleem oplossend vermogen:

Des te verder de maatschappij zoals we die kennen veranderd, des te meer vraagstukken er ontstaan over hoe de maatschappij er in de toekomst uit zal zien. Deze vraagstukken vragen dan ook naar een antwoord. Net als een probleem zoekt naar een oplossing. Het oplossen van een probleem of het beantwoorden van een vraagstuk vereist dan ook een dergelijke vaardigheid. Leerlingen moeten daarom in de toekomst ook beschikken over een probleemoplossend vermogen. Met deze vaardigheid herkennen de leerlingen dergelijke problemen en kunnen zij doormiddel van hun kennis over het onderwerp van het probleem en doormiddel van verschillende vaardigheden tot een oplossing komen (Karels, 2020) (Bastiaan, z.d.).

Het gaat er hierbij dan niet zozeer om dat de leerlingen ook daadwerkelijk tot een oplossing komen. Niet ieder probleem is zo maar op te lossen. Het proces wat voorafgaat aan het oplossen van een probleem is veel waardevoller (*Rodenboog, 2020*). Dat proces zorgt er onder andere ook voor dat een leerling leert kritisch te kijken naar de manier waarop hij/zij bijvoorbeeld een vraagstuk of een rekenprobleem benadert en niet alleen focust op de oplossing.

9.1.4. - Computational thinking:

Uit het woord 'computational' is al een beetje af te leiden dat het met computers te maken heeft, oftewel de digitale middelen waarover we beschikken en waarschijnlijk in de toekomst over zullen gaan beschikken. Hoe verder de maatschappij digitaliseert, des te meer we gebruik zullen gaan maken van alle digitale middelen om ons heen. Bij leerlingen op school is dit niet anders als we kijken naar de mate van toetsing of digitale taken om te maken op een laptop. Computational thinking is een vaardigheid die bijdraagt aan het probleemoplossend vermogen (*Bastiaan, z.d.*). Met deze vaardigheid leren leerlingen aan de hand van digitale middelen een probleem te (her)formuleren en vervolgens op te lossen. Deze vaardigheid wordt met name toegepast bij problemen waar veel informatie en complexe details bij komen kijken die zonder computer(systemen) lastig opgelost kunnen worden. Het gaat er hierbij dan ook om dat leerlingen de verzamelde informatie leren ordenen en analyseren en dat er daarin vervolgens keuzes gemaakt worden over de informatie die de leerlingen willen gebruiken en welke bronnen en stappen ze willen toepassen. De leerlingen kijken tot slot ook nog naar de mate waarin het uitgevoerde proces, met digitale hulpmiddelen, toepasbaar is bij andere problemen (*Karels, 2020*).

9.1.5. - Informatievaardigheden:

Als we spreken van informatievaardigheden, spreken we van de manier waarop leerlingen op zoek gaan naar informatie, de informatie kunnen beoordelen op basis van relevantie, deze informatie vervolgens kunnen verwerken in een opdracht en verder toe kunnen passen. Niet alle informatie die op het internet staat is even betrouwbaar, dus is het van belang dat leerlingen meerdere bronnen leren raadplegen en een bron kunnen beoordelen op betrouwbaarheid. Bij het zoeken naar informatie, is het van belang dat leerlingen een onderzoeksvraag kunnen formuleren en gebruik maken van steekwoorden om zo doelgericht mogelijk naar informatie te kunnen zoeken (*Karels, 2020*).

9.1.6. - ICT-basisvaardigheden

Deze vaardigheid draait om het beheersen van de basis van computers en computernetwerken. Hierbij draait het niet alleen om het kunnen gebruiken van zoekmachines op internet en het kunnen selecteren van het juiste programma, maar ook over de manier waarop een leerling te werk gaat met de verschillende programma's op een computer, kennis hebben over hardware en over hoe een computer in elkaar zit en misschien nog wel de belangrijkste is dat de leerlingen weten hoe beveiliging en privacy binnen de categorieën software en hardware werken. Leerlingen komen al met verscheidene apps als TikTok, Snapchat en Whatsapp in aanraking, waardoor hun eigen veiligheid, en daarin ook hun privacy, op de proef wordt gesteld (*Bastiaan, z.d.*) (*Karels, 2020*).

9.1.7. - Mediawijsheid

De media hebben in deze informatie eeuw een alsmaar groeiende invloedrijke positie verkrijgen. Dit betekent onder andere dat iedereen dan ook afhankelijk is geworden van de media. Bijna iedereen beschikt over een mobiele telefoon, alles gaat tegenwoordig op de meest snelle en effectieve manier via een website of een digitaal netwerk en het kost maar een paar seconden en de hele wereld weet waar iemand op dat exacte moment mee bezig is. De letterlijke definitie, zoals de Raad van Cultuur die beschrijft, is “het geheel van kennis, vaardigheden, en mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde samenleving (Bastiaan, z.d.).

9.1.8. - Communiceren

Vaak wordt er gezegd dat communicatie de sleutel is tot een goede samenwerking. Daar zit zeker een kern van waarheid in. In de maatschappij van nu en die van de toekomst, waarin alles zich in een razendsnel tempo ontwikkelt, is het van belang om met elkaar te overleggen, vergaderen en meningen en informatie te delen. Hierbij moeten leerlingen in staat zijn met verschillende communicatieve situaties en middelen om te kunnen gaan, waarbij ze ook rekening houden met hun gesprekspartner. Het draait er hierbij niet om dat er één iemand gedurende het gesprek aan het woord is, maar dat er sprake is van inbreng van beide gespreksdeelnemers. Er is ruimte voor het delen van een visie, standpunt of mening, het debatteren of discussiëren over een stelling of bijvoorbeeld het in beraad gaan met elkaar over een lastige kwestie die verschillende perspectieven vereisen. Het gaat bij communicatie om duidelijke en heldere taal waarmee je bepaalde informatie over wilt brengen. Communicatie is dan ook niet een vaardigheid die enkel aan een aantal specifieke vakken kan worden gebonden. Communicatie is bij ieder vak essentieel (Karels, 2020).

9.1.9. - Samenwerken:

Samenwerken is een vaardigheid die door de toenemende ontwikkelingen in de maatschappij steeds essentiëler wordt. Er komen namelijk steeds meer taken, lastige vraagstukken en problemen die lang niet altijd alleen opgelost kunnen worden. Doormiddel van samenwerking kunnen taken verdeeld worden, kan er nagedacht worden over de benadering van een specifiek probleem en kunnen leerlingen elkaars talenten en kwaliteiten benutten. Gezamenlijk wordt er een doel gesteld en dit wordt vervolgens ook nagestreefd door alle leerlingen. Ze werken samen naar dit doel toe, vullen elkaar aan, komen met ideeën en ondersteunen elkaars ideeën ook. Bij samenwerken hoort bovendien het hebben van respect voor elkaar. Bereid zijn om naar elkaars ideeën, visies en meningen te luisteren en om hierop te reageren op een manier waardoor je elkaar wel in waarde laat (Rodenboog, 2020) (Karels, 2020).

9.1.10. - Sociale en culturele vaardigheden

Bij de vaardigheid samenwerken komt al kijken dat een leerling in staat is op een respectvolle wijze samen tot een bepaald doel te werken met andere leerlingen, zelfs als ze van mening, standpunt of oordeel verschillen. Nu kunnen die drie termen veel inhouden. Het kan een kwestie van cultuur zijn, het kan over geloof gaan of misschien gaat het juist over de manier van sociale omgang waardoor leerlingen van mening verschillen. Doormiddel van samenwerking komen leerlingen snel genoeg hiermee in aanraking en komen ze erachter dat het soms best lastig kan zijn om op die wijze samen te werken. Deze vaardigheid laat leerlingen rekening houden met anderen met een bepaalde sociale, etnische en/of culturele achtergrond. Ook hierbij draait het weer om een respectvolle benadering. Leerlingen hebben respect voor andere visies, uitingen en gedragingen en tonen hiermee inlevingsvermogen. Ze kunnen zich verplaatsen in de ander en zich een voorstelling maken van hoe iemand met een sociale, etnische en/of culturele achtergrond, die verschilt van die van hem/haarzelf, tegen verschillende onderwerpen in de maatschappij aankijkt (rodenboog, 2020) (Karels, 2020). Het gaat daarnaast ook om belangstelling en oprecht iets te weten willen komen over de ander. Door een open houding leren leerlingen van elkaar en krijgen ze juist weer een nieuw perspectief op de maatschappij, geloof, cultuur en vele andere aspecten.

9.1.11. - Zelfregulering:

Er wordt ook wel gesproken over het voortouw nemen in verschillende situaties. Zelfstandigheid is een begrip wat hierin belangrijk is. Het gaat hierbij ook over de manier waarop een leerling plant, zaken regelt en deze vervolgens benadert. De leerling volgt niet de aanwijzingen op de letter, maar durft zelf keuzes te maken en hier verantwoordelijkheid voor te nemen. De leerling is zich bewust van zijn eigen handelen en wat voor consequenties dit heeft voor hem/haarzelf en de omgeving. Bij deze vaardigheid kent de leerling zich/haarzelf, kan realistische doelen stellen en kan hier op planmatige wijze aan werken (Karels, 2020) (Rodenboog, 2020). Hier hoort ook nog het op peil houden van de eigen kennis bij. De leerling zorgt er dan voor dat die nieuwe kennis blijft verwerven en laat een leergierige houding zien.

9.2 – Enquêtes

Afgenomen vragenlijsten onder de leerkrachten van de groepen 8 van de LIO school.

Vragenlijst 21^{ste} eeuwse vaardigheden

Datum afname: 24 – 9 - 2021

Leerkracht #1

Deze vragenlijst is ontwikkeld om een helder beeld te krijgen van de bekendheid van 21^{ste} vaardigheden bij leerkrachten in groep 8. Met de enquête wordt getracht een beeld te schetsen van wat de leerkrachten in groep 8 al doen om 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8 te ontwikkelen.

Vraag 1: Bent u bekend met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden? Zo ja, wat weet u dan al van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden af?

Ja, ik ben al wel bekend met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Het komt wel veel naar voren in kanjertraining. Daar werken we alleen niet meer mee, we hebben nu Rots & Water. Daar wordt minder aan de 21^{ste} eeuwse vaardigheden gewerkt dan bij kanjertraining. Ook in onze ICT/Media methodes wordt er gewerkt aan bijvoorbeeld het zelfstandig werken, leren plannen en het zoeken naar informatie voor projecten. Er wordt niet zo zeer aan de structurele vaardigheid zelf gewerkt, maar aspecten er van komen zeker geregeld terug bij ons in de groep.

Vraag 2: Heeft u al eens eerder gewerkt met 21^{ste} eeuwse vaardigheden in de klas?

Zoals ik benoemde bij de vorige vraag heb ik inderdaad al eerder met 21^{ste} eeuwse vaardigheden gewerkt. Aan de hand van de methodes waar we mee werken en ook komen de vaardigheden terug in de lessenseries, gastlessen en projecten die ons aangeboden worden door andere instanties. Zo zijn er lessen over EHBO, voorlichtingen over drugs of bijvoorbeeld hoe je je gedraagt op de fiets en in het verkeer.

Vraag 3: Bent u bewust actief bezig met het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen? Of worden de vaardigheden 'onbewust' verweven in uw lessen? (Bijvoorbeeld: 'De leerlingen kunnen aan het einde van de les met romeinse cijfers rekenen' en hierbij mogen ze samenwerken).

Nee ik ben niet bewust genoeg bezig met het ontwikkelen van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden. Ze worden voornamelijk verweven in mijn lessen. Ik mis toch concreet materiaal wat op structurele basis aangeboden kan worden zodat de vaardigheden ook daadwerkelijk ontwikkelen. Een aantal momenten gedurende het jaar zijn leuk, maar werken lang niet zo effectief als het structureel aanbieden van de vaardigheid. Dan pas komen leerlingen echt tot de ontwikkeling ervan naar mijn mening.

Vraag 4: Op welke manier worden volgens u de vaardigheden beter ontwikkeld? Door lessen op te bouwen rondom een of meerdere vaardigheden of doormiddel van vakintergratie.

Ik denk een afwisseling ervan. Structureel aanbod is in ieder geval nodig, maar doormiddel van vakintergratie kan er alsnog wel gewerkt worden met de vaardigheden en er verder aan geoefend worden door de leerlingen. Dit is uiteindelijk ook weer een oefen en meetmoment en kan de les ook nog versterken.

Vraag 5: Aan welke vaardigheden spendeert u de meeste tijd? Of spendeert u ongeveer evenveel tijd aan iedere vaardigheid?

- **Het verschil per moment en hangt ook sterk van de groep af. Zelfregulering is in ieder geval een vaardigheid waarin groep 8 veel aandacht aan besteed wordt, dan heeft natuurlijk ook van alles te maken met waar ze hierna naartoe gaan, het voortgezet onderwijs.**

Vraag 6: Aan welke vaardigheden spendeert u de minste tijd?

- **Antwoord bij vraag 5 – afhankelijk van het moment en van de groep. Groepsdynamiek is heel belangrijk om als leerkracht te weten waar je je op moet richten. Samenwerken kan bij de ene groep een groter aandachtspunt zijn dan zelfregulering en andersom is ook mogelijk.**

Vragenlijst 21^{ste} eeuwse vaardigheden

Datum afname: 24 – 9 – 2021

Leerkracht #2

Deze vragenlijst is ontwikkeld om een helder beeld te krijgen van de bekendheid van 21^{ste} vaardigheden bij leerkrachten in groep 8. Met de enquête wordt getracht een beeld te schetsen van wat de leerkrachten in groep 8 al doen om 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8 te ontwikkelen.

Vraag 1: Bent u bekend met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden? Zo ja, wat weet u dan al van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden af?

Ben er bekend mee. Het zijn een aantal vaardigheden die zich richten op de nieuwe maatschappij. Vaardigheden waarvan zelf plannen, duidelijk communiceren en samenwerken een aantal voorbeelden zijn.

Vraag 2: Heeft u al eens eerder gewerkt met 21^{ste} eeuwse vaardigheden in de klas?

Ja, het zit verweven in de methodes waar we hier op school mee werken. Zoals Davinci (de wereldoriëntatie methode en leerlingen krijgen in groep 8 iedere week de takenkaart, een agenda voor het gehele jaar en huiswerk om zelf in te plannen. Dus met zelfregulering wordt hier zeker gewerkt.

Vraag 3: Bent u bewust actief bezig met het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen? Of worden de vaardigheden 'onbewust' verweven in uw lessen? (Bijvoorbeeld: 'De leerlingen kunnen aan het einde van de les met romeinse cijfers rekenen' en hierbij mogen ze samenwerken).

Niet bewust genoeg vind ik zelf. Ik weet er zelf ook niet het meeste vanaf, maar ik wil zeker bewuster gaan handelen in het aanbieden en ontwikkelen van de vaardigheden. Om dit te kunnen realiseren is meer tijd, ruimte en rust nodig. Het programma binnen scholen zit op dit moment al te vol om hier wekelijks tijd aan te kunnen besteden. Dit is natuurlijk ook weer afhankelijk per school en de invulling van het onderwijsprogramma. Ik denk dat een vaste structurele methode zeker zal helpen bij het ontwikkelen van deze vaardigheden. Een moment hier en daar gedurende het jaar is niet genoeg.

Vraag 4: Op welke manier worden volgens u de vaardigheden beter ontwikkeld? Door lessen op te bouwen rondom een of meerdere vaardigheden of doormiddel van vakintegratie.

Vakintegratie is een mogelijkheid, maar het werkt het beste naar mijn mening als je het vast in de wekelijkse planning. Bijvoorbeeld niet alleen elke les een doel, maar je kunt er ook een dag- of weekdoel bijvoegen. Deze zet je op het bord neer zodat je de leerlingen er aan kunt herinneren waar er in deze aan gewerkt en op gereflecteerd wordt.

Flexibiliteit van de leerkracht en de leerlingen is belangrijk. Ook inzien dat een vaardigheid die dan die week op het bord staat niet de enige vaardigheid hoeft te zijn waar die week aan gewerkt kan worden. Het kan zo zijn dat er spontaan een moment ontstaat waarbij een andere vaardigheid aan bod komt.

Vraag 5: Aan welke vaardigheden spendeert u de meeste tijd? Of spendeert u ongeveer evenveel tijd aan iedere vaardigheid?

Ik werk veel aan zelfregulering. Takenkaarten aanbieden, zelfstandig werken, verantwoordelijkheid nemen, werk inplannen. Communicatie is ook van groot belang. Veel bespreken met de groep, grenzen aangeven en deze ook bespreken.

Ook ICT-vaardigheden spelen een steeds grotere rol. Veel digitaal werk waar leerlingen met het internet, zoekmachines en digitale programma's in aanraking komen.

Vraag 6: Aan welke vaardigheden spendeert u de minste tijd?

Ik werk wel veel aan samenwerken, alleen vraag ik mij af of ik hier wel voldoende en bewust genoeg feedback op geef.

Vragenlijst 21^{ste} eeuwse vaardigheden

Datum afname: 27 – 9 - 2021

Leerkracht #3

Deze vragenlijst is ontwikkeld om een helder beeld te krijgen van de bekendheid van 21^{ste} vaardigheden bij leerkrachten in groep 8. Met de enquête wordt getracht een beeld te schetsen van wat de leerkrachten in groep 8 al doen om 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8 te ontwikkelen.

Vraag 1: Bent u bekend met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden? Zo ja, wat weet u dan al van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden af?

- **Het is mij bekend van de opleiding, maar niet zo zeer van het werkveld zelf. Wel van cursussen, teamvisie bijeenkomsten en gastsprekers die hier op school langskomen. Ik heb er zelf niet heel veel mee gewerkt.**

Vraag 2: Heeft u al eens eerder gewerkt met 21^{ste} eeuwse vaardigheden in de klas?

- **Ja ik heb hier zeker mee gewerkt, maar niet altijd even bewust. Vaak gedurende de lessen aan de hand van verschillende werkvormen.**

Vraag 3: Bent u bewust actief bezig met het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen? Of worden de vaardigheden 'onbewust' verweven in uw lessen? (Bijvoorbeeld: 'De leerlingen kunnen aan het einde van de les met romeinse cijfers rekenen' en hierbij mogen ze samenwerken).

- **Ik werk hier voornamelijk onbewust aan. De lessen van ons zijn dan ook opgebouwd vanuit het perspectief van een handleiding. Tijd om zelf invulling te geven aan deze vaardigheden is er niet.**
- **Naar mijn mening hoort het niet een losse les te zijn, maar iets waar we leerlingen continu in moeten coachen.**
- **Artikelen/ontwikkelingen in de onderwijswereld helpen voor mij om weer bewust te worden van alle vaardigheden die er zijn en op welke manier je hier aandacht aan kunt besteden op school. Het kan dan heel inspirerend en interessant zijn en overkomen.**

Vraag 4: Op welke manier worden volgens u de vaardigheden beter ontwikkeld? Door lessen op te bouwen rondom een of meerdere vaardigheden of doormiddel van vakintegratie.

- **Verweven in lessen en door te coachen. Er moet natuurlijk wel aandacht aan de vaardigheid gespendeerd worden en niet alleen gericht op het doel van de methode. Beide moeten evenveel aandacht krijgen. Een proces en een product.**

Vraag 5: Aan welke vaardigheden spendeert u de meeste tijd? Of spendeert u ongeveer evenveel tijd aan iedere vaardigheid?

- **Zelfregulering – zelfstandig werken**
- **Probleemoplossend vermogen**
- **Zelfkennis verbreden – Kritisch en creatief denken**
- **Samenwerken en communiceren**

(Extra ondersteuningsvraag n.a.v. antwoord op vraag 5) Vraag 6: Aan welke vaardigheden spendeert u de minste tijd?

- **We besteden tijd aan de kritische houding ten opzicht van het werk van de leerlingen en hoe je vindt dat je met anderen omgaat. Ik vraag mij af of ik hier bewust genoeg aandacht aan besteed.**
- **Kijken naar jezelf, welke rol speel je in de groep, op school, buiten school, etc.**

Vragenlijst 21^{ste} eeuwse vaardigheden

Datum afname: 27 – 9 – 2021

Leerkracht #4

Deze vragenlijst is ontwikkeld om een helder beeld te krijgen van de bekendheid van 21^{ste} vaardigheden bij leerkrachten in groep 8. Met de enquête wordt getracht een beeld te schetsen van wat de leerkrachten in groep 8 al doen om 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8 te ontwikkelen.

Vraag 1: Bent u bekend met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden? Zo ja, wat weet u dan al van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden af?

Het is aardig bekend bij mij. Ik ken zelf een aantal van de vaardigheden, maar niet allemaal. Ik zou niet alle vaardigheden op kunnen noemen en uit kunnen leggen. Vaak pas ik de vaardigheden niet bewust genoeg toe. Het komt wel veel 'onbeuwt' terug in onze lessen en het aanbod wat we vanuit andere instanties krijgen. Zo werken we met mediapaspoort voor de ict/social media vaardigheden en in Davinci zit heel veel zelfregulering voor het inplannen van je werkstuk en informatievaardigheden bij het zoeken met zoekmachines en het beoordelen van betrouwbare informatie. Er is veel.

Vraag 2: Heeft u al eens eerder gewerkt met 21^{ste} eeuwse vaardigheden in de klas?

- **Eigenlijk de hele dag door werk je ermee. Wel meer onbewust dan bewust, maar het komt veel terug.**

Vraag 3: Bent u bewust actief bezig met het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen? Of worden de vaardigheden 'onbewust' verweven in uw lessen? (Bijvoorbeeld: 'De leerlingen kunnen aan het einde van de les met Romeinse cijfers rekenen' en hierbij mogen ze samenwerken).

- **Om echt ontwikkeling te zien zal er wel een vaste methode moeten komen, maar ik denk alsnog wel dat er groei in vaardigheden kan ontstaan door wat er al gedaan wordt. Ook op het schoolplein met ruzies werken de leerlingen aan de sociale en emotionele vaardigheden en met hun probleem oplossend vermogen. Ook het kritisch denken in de rekenmethode – het zien dat ze een fout maken.**

Vraag 4: Op welke manier worden volgens u de vaardigheden beter ontwikkeld? Door lessen op te bouwen rondom een of meerdere vaardigheden of doormiddel van vakintegratie.

Ik denk doormiddel van vakintegratie, maar dit wel op structurele wijze. Er zit al veel in de nieuwe methodes, alleen is de focus nog niet altijd op de 21^{ste} eeuwse vaardigheden.

De gouden week gesprekken die we hier voeren (gesprekken aan het begin van het schooljaar waarin de leerkracht het kind en de ouders leert kennen) geven aan het begin een goed beeld van welke leerlingen wij in de klassen krijgen.

Natuurlijk hangt het ook weer van deze generatie af. Wij zijn weer een andere generatie dan de generatie van nu. We hebben nu te maken met generatie – gen z.

Vraag 5: Aan welke vaardigheden spendeert u de meeste tijd? Of spendeert u ongeveer evenveel tijd aan iedere vaardigheid?

- **Ik spendeer met name tijd aan communiceren, samenwerken en hierin is natuurlijk het groepsproces ook heel belangrijk. Kijken naar waar de groep behoefte aan heeft is een goede maatstaaf.**

(Extra ondersteuningsvraag n.a.v. antwoord op vraag 5) Vraag 6: Aan welke vaardigheden spendeert u de minste tijd?

- **De ICT vaardigheden komen bij mij het minste aan bod. Mijn focus ligt meer op de sociale en emotionele vaardigheden.**

Vragenlijst 21^{ste} eeuwse vaardigheden

Datum afname: 28 – 09 - 2021

Leerkracht #5

Deze vragenlijst is ontwikkeld om een helder beeld te krijgen van de bekendheid van 21^{ste} vaardigheden bij leerkrachten in groep 8. Met de enquête wordt getracht een beeld te schetsen van wat de leerkrachten in groep 8 al doen om 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen in groep 8 te ontwikkelen.

Vraag 1: Bent u bekend met de 21^{ste} eeuwse vaardigheden? Zo ja, wat weet u dan al van de 21^{ste} eeuwse vaardigheden af?

Nee ik ben er niet zo bekend mee. Ik heb de term wel voorbij zien komen en weet in brede zin waar het over gaat.

Vraag 2: Heeft u al eens eerder gewerkt met 21^{ste} eeuwse vaardigheden in de klas?

Niet bewust. Het zit natuurlijk wel in de lessen die we geven verweven. Vaak wordt niet specifiek benoemd in de klas dat we aan 21^{ste} eeuwse vaardigheden gaan werken. Ik vind de praktijk belangrijker. De leerlingen leren door het te doen en dan denk ik zelf dat de term van de vaardigheid minder belangrijk is en niet zo snel opgeslagen wordt door de leerlingen.

Vraag 3: Bent u bewust actief bezig met het ontwikkelen van 21^{ste} eeuwse vaardigheden bij leerlingen? Of worden de vaardigheden 'onbewust' verweven in uw lessen? (Bijvoorbeeld: 'De leerlingen kunnen aan het einde van de les met romeinse cijfers rekenen' en hierbij mogen ze samenwerken).

Het zit met name in de lessen verweven. Ik ben niet zo zeer bewust actief bezig met het toepassen van de vaardigheden. Ik zie wel ontwikkeling bij leerlingen in bijvoorbeeld het kritisch denken en het samenwerken. Of ik nou een goede manier heb om dit te meten, dat kan ik niet zeggen. Ik observeer en evalueer mijn bevindingen en bespreek dit parallel. Andere groep 8 leerkrachten herkennen dit dan ook.

Vraag 4: Op welke manier worden volgens u de vaardigheden beter ontwikkeld? Door lessen op te bouwen rondom een of meerdere vaardigheden of doormiddel van vakintegratie.

- **Cursussen volgen helpt. Eyeopeners voor leerkrachten om nog eens er naar te kijken en er mee aan de slag te gaan. Hier ontstaan soms hele mooie dingen door.**
- **Het is belangrijk om aan te voelen wat goed bij de groep past. Iedere groep is anders, groepsdynamica speelt een grote rol.**

Vraag 5: Aan welke vaardigheden spendeert u de meeste tijd? Of spendeert u ongeveer evenveel tijd aan iedere vaardigheid?

Ik spendeer met name tijd aan:

- **Zelfregulering**
- **Kritisch denken**
- **Communiceren – het onder woorden brengen van wat je wil en wie je bent.**
- **zelfreflectie**

(Extra ondersteuningsvraag n.a.v. antwoord op vraag 5) Vraag 6: Aan welke vaardigheden spendeert u de minste tijd?

- **ICT, social media en het creatief en kritisch denken spendeer ik denk ik persoonlijk niet bewust genoeg aandacht aan.**

9.3 – Beoordelingsrubrics

Bron: *21^{ste}-eeuwse vaardigheden*. (2021, 28 oktober). SLO. Geraadpleegd op 31 oktober 2021, via <https://www.slo.nl/thema/meer/21e-eeuwsevaardigheden/>

1 = onvoldoende toepassing

2 = voldoende toepassing

3 = gevorderde toepassing

Vaardigheid:	Naam:	1	2	3	Opmerkingen:
Zelfregulering De leerling:		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen					
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	
Kan aangeven wat het belang van het behandelen van de dilemma's is.		Doorziet de inhoud van de dilemma's niet en kan de situatie moeilijk doorgronden.	Begrijpt de inhoud van de dilemma's en de situatie die er afspeelt.	Begrijpt de inhoud van de dilemma's, kan de relatie leggen met de realiteit en zichzelf in de situatie plaatsen.	

Kan realistische doelen stellen.	Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma controleren en evalueren over het verloop en neemt ook de eigen rol hierin mee.	Neemt genoeg met het eerste de beste antwoord/besluit, controleert het proces niet en heeft moeite met het evalueren van zijn/haar aanpak.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat de resultaten, keuzes en (leer)strategie aan te passen om bij te sturen.	
Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	

Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerking en
Is nieuwsgierig, wil nieuwe informatie ontvangen.	Toont weinig tot geen interesse in het onderwerp.	Is geïnteresseerd, stelt vragen, zowel open als gesloten, aan de leerkracht/klasgen oten over het onderwerp.	Is erg geïnteresseerd in het onderwerp, stelt voornamelijk open vragen, gaat op onderzoek uit en is bereid door te vragen.	
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen perspectief, luistert niet gericht naar zijn/haar groepsgenoot. Geeft voornamelijk tegenargumenten en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten te aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iet gedacht/gevonden wordt. Kijkt ook kritisch naar zijn/haar eigen perspectief.	
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening en kan vooroordelen moeilijk opzij zetten.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Heeft een eigen mening, maar is bereid om met andere groepsgenoten te kijken waar deze mening op gebaseerd is. Is zich niet altijd bewust van de (persoonlijke) vooroordelen.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	

Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Bespreekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt niet veel genoteerd, er wordt wel veel besproken en overlegt. Probeert rekening te houden met de belangrijkste zaken in de opdracht.	Noteert gedurende het proces van het behandelen van de opdracht welke zaken van invloed zijn op de uiteindelijke beslissing. Besprekt dit met zijn/haar groepsgenoten en kijkt opnieuw of de juiste keuzes worden gemaakt.	
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met zijn/haar eigen plan bezig en deelt eigen gedachten over de opdracht niet met de rest van het groepje.	Besprekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten,	

Vraagt en biedt hulp aan anderen.	geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp	

			in/zoeft zelf naar hulp of een oplossing.	
<i>Creatief denken</i> De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, maar let niet op de haalbaarheid ervan en stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het besluit/de oplossing daadwerkelijk toepasbaar is.	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of deze daadwerkelijk toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van de verschillende personen in de situatie en neemt dit mee in het te maken besluit.	
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen waarom de ene mogelijkheid een betere keus is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt/bekeken wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Stelt vragen of past de situatie aan om te kijken of zijn/haar besluit hetzelfde zou blijven.	
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen,	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed	Heeft zich goed ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze	

methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen. Doorziet de details nog niet om tot mogelijk een ander besluit te komen.	ongeveer in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
Probleemoplossen d vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert en ontleedt deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg en richt op datgene wat het meest van belang is.	
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of	Kijkt naar de verschillende (mogelijke) oplossingen en kan deze met hulp uit het	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar en vergelijkt	

wel en niet werken en waarom.	wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	dilemma/probleem halen. Komt in gesprek met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen. Denkt vooruit en stelt zijn/haar besluit (eventueel) bij.	
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereidt te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevraagt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar	

groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.		voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de eigen groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	

Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals “goed”, “niet heel goed”, maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	

9.4 – Nulmeting en Eindmeting – ingevulde rubrics per leerling

Voormeting – 21st century skills aan de hand van een moreel beraad

Groep: 

Aantal leerlingen: 

Datum uitvoering moreel beraad: 30 November

1 = onvoldoende toepassing

2 = voldoende toepassing

3 = gevorderde toepassing

Nulmeting = zwart
eindmeting = Groen

Vaardigheid d:	Naam	1	2	3	Opmerkingen
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	Heeft een helder beeld van de situatie en kan goed uitleggen hoe hij dit heeft ervaren.
				X X	
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	
		X	X		
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	Heeft moeite om tot een doel te komen. Benoemt niet precies wat hij wil bereiken met de opdracht of tot welk besluit hij wil komen.
		X X			

		vooroordelen opzij zetten.		slechte uitkomst.
	X X			
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Besprekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en houdt rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	Noteert gedurende het behandelen van de opdracht welke zaken de beslissing kunnen beïnvloeden. Besprekt dit met de groepsgenoten en kijkt of de juiste keuzes worden gemaakt.	Bij H. zelf wordt er wel een denkproces in gang gezet en maakt hij niet zo maar een beslissing. Laat belangrijke zaken wel achterwege.
		X X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	Stelt veel vragen en wil hier graag gelijk antwoord op hebben. Is benieuwd naar het 'waarom' van zaken. Dit is met name naar de leerkracht, nog niet naar groepsgenoten.
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de leerlingen in het groepje. Luistert, observeert en reageert.	Is voornamelijk met eigen gedachten bezig en niet met de opdracht of het groepje.	Besprekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	H. draait zich weg van het groepje en zit in zijn eigen gedachten. Wanneer hij bevroegd wordt, antwoordt H. weinig.
	X	X		
Geeft feedback aan anderen en staat	Is vooral op het eigen plan gericht.	Complimenteert de	Kijkt niet alleen naar de	Kan duidelijk aangeven hoe

Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.	Heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak en welke keuzes die hierbij gemaakt heeft.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt ook kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen.	H. is niet met de opdracht bezig. Gaat voornamelijk mee in wat de groepsgenote n bedenken en neemt niet een rol aan in het groepje.
	X X			
Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	H. is niet tevreden over zijn groepje, dit blokkeert hem in het gericht werken aan de opdracht. Dit communiceert hij niet.
	X	X		Zat deze keer in een ander groepje.
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	Luistert niet naar andere groepsgenoten, is snel overtuigd van zijn eigen idee en stapt hier niet zo snel vanaf.
	X X			
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan (mogelijke)	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	H. heeft moeite zich aan te passen en de samenwerking verloopt niet goed. Hij verwacht van te voren een

hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	hij de samenwerking vond verlopen en wat hierin wel en niet werkte.
	X	X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. Gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
	X	X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	Is vooral ook nieuwsgierig naar wat de leerkracht vindt.
	X	X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing.	H. is veel bezig met hoe hij het anders wil, in plaats van te zoeken naar een manier om te werken met wat er is.
	X X			

Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het toepasbaar is.	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	H. verplaatst zich nog niet in de schoenen van een ander, maar denkt realistisch en of iets wel of niet mogelijk is in zijn ogen.
		X	X	
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	H. beargumenteert niet al zijn keuzes en meningen. Hij geeft aan niet in te zien hoe hij op andere gedachten kan worden gebracht. Heeft hierin de hulp van de leerkracht nodig.
	X	X		
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	H. doet het graag op eigen kracht en kijkt liever niet te veel naar de situatie. Aan de ene kant kan dit ook betekenen dat H. een duidelijk 'moreel kompas' heeft en weet wat hij de juiste aanpak vindt.
	X	X		
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	H. legt zijn keuze voor aan de leerkracht, maar is afstandelijk naar zijn groepje. Heeft moeite argumenten te bedenken voor zijn keuze.
		X	X	
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevestigt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	
	X			
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
	X	X		

Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	H. kan zichzelf wel in de situatie plaatsen en inzien wat er mogelijk kan gebeuren. Hij komt uiteindelijk dan ook met een oplossing als je hem hierbij assisteert.
		X		
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en ontleedt deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	H. kan uitleggen waar het dilemma of het probleem om draait, maar heeft hier veel woorden voor nodig en dwaalt ook af. Hij heeft moeite met de situatie weerleggen.
	X	X		
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing.	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen. Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	H. is snel tevreden met een besluit, maar het moet wel daadwerkelijk toepasbaar zijn. Het moet in zijn ogen wel kloppen wat hij besluit.
	X	X		
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
	X	X		
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	H. kan zichzelf prima in de situatie plaatsen en begrijpen hoe het in elkaar steekt. Kan zichzelf ook verplaatsen in de karakters van het dilemma, maar moeilijker in zijn groepsgenoten.
		X		
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	H. haalt ook andere verhalen erbij over zichzelf of over andere onderwerpen. Dit heeft dan niet zo zeer iets met het onderwerp van het dilemma te maken.
	X			

Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
		X	X	
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	H. kan zich wel in andermans schoenen verplaatsen en is bereid om met een kritische blik naar de wereld te kijken. De zelfreflectie kan nog sterker. H. heeft graag dat dingen lopen zoals hij graag wil.
	X X			
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	Het eigen beeld is bij H. belangrijker dan het beeld van een ander.
	X X			

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	hiervan vindt. Neemt de opdracht serieus en redt zich hier prima mee. Mag meer vragen stellen aan groepsgenot en of leerkrachten als hij er niet uit komt.
		X X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	Wil zijn mening direct en duidelijk overbrengen, maar overschadwt hiermee de inbreng van anderen.
	X	X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen opzij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X X		
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken	Besprekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er	Noteert gedurende het behandelen van de opdracht welke zaken de	

Vaardigheid:	Naam	1	2	3	Opmerkingen:
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
			X	X	
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	
			X	X	
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	
			X X		
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		Heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak en welke keuzes die hierbij gemaakt heeft.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt ook kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen.	Gaat het gesprek aan met groepsgenot en over de manier waarop er gehandeld is en kan aangeven wat die
			X X		

en te overdenken zaken op een rijtje.	verwoorden wat er gekozen is en waarom.	wordt veel besproken en overlegt. Houdt rekening met de belangrijkste zaken in de situatie	beslissing kunnen beïnvloeden. Bespreekt dit met de groepsgenoten en kijkt of de juiste keuzes worden gemaakt.	
		X X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
		X X		
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met eigen gedachten bezig en is niet met de opdracht of het groepje bezig. Krijgt weinig tot niets mee van de opdracht.	Bespreekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X X		
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond er ook naar. Zoekt oplossingen.	
		X X		

Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. Gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsleden voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsleden over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsleden. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsleden.	
		X	X	
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsleden vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsleden en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsleden moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsleden of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeerde de groepsleden er steeds bij te betrekken.	
		X	X	
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op geleet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te	

	of het toepasbaar is.	juist/onjuist vindt in dit besluit.	verplaatsen in de schoenen van een ander.	
		X X		
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
		X X		
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
		X	X	
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	

		X	X	
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert en ontdekt deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsleden of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	
		X X		
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groepsleden tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen. Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
	X X			
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsleden wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsleden.	
			X X	
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar,	Vraagt weinig of niet, communiceert	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook	

bevreemt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	weinig of niet met groepsleden en is niet bezig met het bevragen van anderen.	nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsleden of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsleden spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	
		X X		
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsleden te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsleden uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsleden te overtuigen van zijn/haar standpunt.	Komt sterk over en neemt het onderwerp serieus. Hij wil graag groepsleden en laten inzien wat zijn visie op het onderwerp is en hen overtuigen.
			X X	
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsleden, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsleden in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsleden. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X X		
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma)	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsleden en de karakters in het dilemma.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor	

en houdt rekening met verschillen.	van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruit ziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
		X	X	
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
		X X		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelt.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
		X X		
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe	

	eid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X X		
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	
		X X		

Vaardigheid d:	Naam	1	2	3	Opmerkingen
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
			X X		
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	
			X X		
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	Neemt snel genoegen met een antwoord. Daagt haarzelf niet verder uit en loopt vast als ze bevraagt wordt op haar aanpak
		X	X		
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak en welke keuzes die hierbij gemaakt heeft.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt ook kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen.	Is voornamelijk gericht met het afronden van de opdracht en ziet de evaluatie /reflectie niet als onderdeel van het proces.
		X X			

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	
		X X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X X		
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Bespreekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en	Noteert gedurende het behandelen van de opdracht welke zaken de beslissing kunnen beïnvloeden. Bespreekt dit met	Kan snel werken, maar kijkt hierdoor niet naar belangrijke details.

	er gekozen is en waarom.	overlegt. Houdt rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	de groepsgenoten en kijkt of de juiste keuzes worden gemaakt.	Maakt een keuze, maar weet niet waarom haar groepje deze keuze gemaakt heeft.
	X X			
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	Weet haar eerste antwoord goed te verdedigen en is hier van overtuigd. Geeft geen ruimte tot verdere verdieping of gesprek.
	X X			
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met eigen gedachten bezig en is niet met de opdracht of het groepje bezig. Krijgt weinig tot niets mee van de opdracht.	Besprekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X X		
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	Wat de groepsgenoten vinden en denken is belangrijk voor haar.
		X X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en	Neemt een taak op zich en zorgt er met	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de	Neemt de taak van notulist op

	of het toepasbaar is.	is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	naar wat ervoor kan zorgen dat haar oplossing misschien niet mogelijk is en er iets is wat haar keuze in de weg kan zitten.
	X X			
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurt en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
		X X		
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
		X X		
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom	

maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	neemt geen taak op zich. Gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	haar, zonder te overleggen wat de rest van de groep gaat doen of wil. Gaat aan de slag zonder plan.
	X	X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeerde de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	Dit slaat op het tempo waarin de opdracht door haar aangepakt wordt. Ze is vooral gericht op het afmaken van de opdracht voor haarzelf en niet naar hoe ze met de groep de opdracht kan uitvoeren.
	X X			
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en	Houdt geen rekening met hoe de situatie in het echt uit zou spelen.

		gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	
		X X		
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	Heeft de situatie niet goed doorgenomen kan vragen van andere leerlingen of de leerkracht moeilijk beantwoorden.
	X	X		
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daar voor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen . Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
		X X		
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
		X X		

Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevraagt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	
		X 		
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	Laat haar duidelijk horen naar de andere groepsgenoten en. Is bereid naar anderen te luisteren en is gericht in het overtuigen van anderen van haar standpunten.
			X 	
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X 		

rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X 		
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	Bekijkt het te behandelen dilemma vanuit haar eigen perspectief, kijkt niet naar de perspectieven van anderen en toont weinig tot geen interesse.
	X	X		

Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	Is gericht op één persoon en houdt geen rekening met de andere aanwezige in de situatie.
	X	X		
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
		X 		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	Heeft moeite met het beantwoorden van open vragen van klasgenoten en de leerkracht. Houdt het bij gesloten antwoorden.
	X	X		
Is zichzelf bewust van de individuele	Kan zich moeilijk in andermans	Weet rekening te houden met	Kan in een realistische context	

Vaardigheid d:	Naam 	1	2	3	Opmerkingen:
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	Heeft de situatie mogelijk nog niet meegemaakt of heeft zich er nog niet genoeg in verdiept.
		X 			
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	Legt het initiatief bij de groepsgenoten en volgt het plan van anderen zonder eigen inbreng.
		X	X		
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	Gaat mee in de besluiten die door anderen gemaakt worden en kan niet uitleggen hoe het groepje tot dit besluit is gekomen.
		X 			
kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak en welke keuzes die hierbij gemaakt heeft..	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt ook kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen.	Volgt de aanpak van de groepsgenoten en houdt zich niet bezig met wat de aanpak inhoudt en wat hij er zelf van vindt.
		X 			

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	Doet wel mee, maar heeft geen inbreng. Stelt geen vragen om onduidelijkheden en op te helderen en laat groepsgenoten bepalen hoe de opdracht aangepakt moet worden en wat zijn taak hierin wordt.
	X	X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt. Kijkt ook kritisch naar zijn/haar eigen perspectief.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X X		

Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Bespreekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	Noteert gedurende het behandelen van de opdracht welke zaken de beslissing kunnen beïnvloeden. Bespreekt dit met de groepsgenoten en kijkt of de juiste keuzes worden gemaakt.	
		X X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	Laat het kritisch nadenken over het te nemen besluit over aan groepsgenoten. Heeft zelf weinig tot geen inbreng.
	X X			
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met eigen gedachten bezig en is niet met de opdracht of het groepje bezig. Krijgt weinig tot niets mee van de opdracht.	Bespreekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	Mag nog meer gedachten en meningen van hemzelf delen. Gaat voornamelijk mee in wat anderen denken.
		X X		
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond gaan, maar	

		in het groepsproces.	handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	
		X X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. Gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	Heeft geen taak gedurende het proces. Doet wel mee, maar laat zich niet horen.
	X	X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	Bespreekt met groepsgenoten niet de werkwijze van de groep en wat er eventueel anders kan.
	X X			
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/	Bij het maken van een besluit of het kiezen	Denkt na over de verschillende mogelijkheden.	Denkt realistisch en praktisch.

een besluit bij het behandelen van een dilemma.	oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het toepasbaar is.	van een oplossing, wordt er op gelet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	
		X X		
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
	X X			
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
		X X		
Probleemoplossen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is	Ziet in het probleem niet wat er precies voor zorgt dat er een dilemma ontstaat en wat voor

		over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	problemen dit kan opleveren.
	X X			
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsleden of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vragen (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	Laat groepsleden het dilemma voornamelijk doornemen, maar is zelf niet actief bezig met het dilemma.
	X X			
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groepsleden tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen. Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	Gaat mee in wat de groep vindt. Als er door de groep dieper in gegaan wordt op een onderwerp, houdt hij zichzelf op de achtergrond en heeft weinig tot geen inbreng.
	X X			
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsleden wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsleden.	Kan wel prima samenwerken en zorgt ervoor dat als hij moet overleggen, hij dit ook doet voordat hij een keuze maakt.
	X X			

(niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	situatie van de groepsleden en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsleden. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
	X	X		
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsleden ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
		X X		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	Heeft moeite uit te leggen wat er precies goed en niet goed ging en kan niet uitleggen wat hij voor de volgende keer kan veranderen of hetzelfde wil houden.
	X	X		
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen	Kan zich moeilijk in anderen schoenen	Weet rekening te houden met anderen en is	Kan in een realistische context en in een	

Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevestigt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsleden en is niet bezig met het bevestigen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsleden of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsleden spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	
	X X			
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsleden te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsleden uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsleden te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
	X X			
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsleden, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsleden in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsleden. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is openrecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	Criteria niet van toepassing. Hiervoor moeten de voorgaande criteria van deze vaardigheid eerst voldoende gescoord worden.
		X X		
Kan zich in een ander verplaatsen	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en	Doorziet de rollen in de	Kan zich goed verplaatsen in een	

verantwoordelijkheid in de samenleving.	verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	verhaal/situatie zichzelf in anderen schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X X		
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	Accepteert normen en waarden van anderen wel gemakkelijk, zolang dit voor hem maar geen problemen vormt.
	X X			

Vaardigheid: d:	Naam	1	2	3	Opmerkingen
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	Heeft de situatie zelf niet gelezen, gaat uit van dat wat anderen hem vertellen klopt.
		X X			
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	
			X X		
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	Houdt nog te weinig rekening met de haalbaarheid van zijn besluit.
		X X			
kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak en welke keuzes die hierbij gemaakt heeft.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt ook kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen.	Ziet niet welke taken hij gedurende het behandelen van het dilemma had. Kan niet achterhalen wat hij gedaan heeft.
		X X			

heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	van de opdracht welke zaken de beslissing kunnen beïnvloeden. Bespreekt dit met de groepsgenoten en kijkt of de juiste keuzes worden gemaakt.	
	X X			
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
		X X		
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met eigen gedachten bezig en is niet met de opdracht of het groepje bezig. Krijgt weinig tot niets mee van de opdracht.	Bespreekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
	X X			
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vondt gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	Heeft geen duidelijk eigen plan, is meer met eigen gedachten bezig, terwijl de rest van het groepje doorwerkt.

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	Hoewel de motivatie er wel is, is de concentratie wisselvallig gedurende het behandelen van het dilemma. Is veel met zijn omgeving bezig.
	X X			
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt. Kijkt ook kritisch naar zijn/haar eigen perspectief.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X X		
Neemt zorgvuldige beslissingen.	Bespreekt minimaal en is	Denkt goed na over de	Noteert gedurende het behandelen	

	X X			
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. Gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	Neemt geen taak op zich, antwoordt alleen als hem iets gevraagd wordt. Krijgt niet mee welke afspraken er gemaakt worden binnen het groepje.
	X X			
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	Dit heeft niet te maken met onwil van de leerling. Is niet betrokken bij de rest van het groepje.
	X	X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	Zie bovenstaande criteria en uitleg.
	X X			
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en	Laat het besluit bij groepsgenoten en neemt hier genoegen

	erachter te komen of het toepasbaar is.	deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	mee. Streeft niet naar een andere oplossing die in zijn ogen mogelijk beter is.
	X X			
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	Heeft moeite met het begrijpen van de opdracht en ziet het probleem in het te behandelen dilemma niet.
	X X			
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
	X X			
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties	

Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevraagt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	Is meer met andere dingen bezig dan de opdracht.
	X X			
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
	X	X		
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X X		

		het probleem of het dilemma.	opgelost kunnen worden.	
		X X		
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert en ontleeft deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	Heeft moeite vragen te beantwoorden over het dilemma als deze aan hem gesteld worden
	X X			
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing.	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groeps- genoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daar- voor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen . Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
	X X			
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	Is hierin nog afhankelijk van de groepsgenoten en. Groepsgenoten moeten samenvatten waar de situatie om draait.
		X X		

Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
	X X			
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
	X X			
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals “goed”, “niet heel goed”, maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
		X X		
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen	Kan zich moeilijk in andermans schoenen	Weet rekening te houden met anderen en is	Kan in een realistische context en in een	

verantwoordelijkheid in de samenleving.	verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
	X	X		
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	
		X X		

Vaardigheid:	Naam	1	2	3	Opmerkingen:
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
			X X		
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	Reageert af en toe, maar lijkt niet bezig te zijn met het verder verdiepen in de opdracht.
		X	X		
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	
			X X		
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		Neemt genoegen met de snelste werkwijze, controleert het proces niet en heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt kritisch ook naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen waar nodig.	Is niet voldoende betrokken bij de opdracht.
		X X			

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	
	X	X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	
		X	X	
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X X		
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Besprekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt	Noteert gedurende het proces van het behandelen van de opdracht welke zaken van invloed zijn op de uiteindelijke beslissing.	

		rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	Besprekt dit met zijn/haar groepsgenoten en kijkt opnieuw of de juiste keuzes worden gemaakt.	
		X X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
		X	X	
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met zijn/haar eigen plan bezig en deelt eigen gedachten over de opdracht niet met de rest van het groepje.	Besprekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X	X	
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	
		X X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. Gaat aan	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten voor dat	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsgenoten.	

groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
		X X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
	X	X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	
		X X		
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het toepasbaar is.	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	
		X	X	

	de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	ma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	
		X X		
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen . Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
	X X			
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
		X X		
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevestigt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	Gaat voornamelijk individueel aan de slag. Heeft waarschijnlijk veel gedachtes over het dilemma,

Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
	X	X		
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
		X X		
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	
		X X		
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert en ontleeft deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma	

		spreeken en luistert naar wat er verteld wordt.		maar deelt deze niet.
	X	X		
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
	X	X		
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X X		
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruit ziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
		X X		

Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
		X X		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelt.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
		X X		
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X X		

Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	
		X X		

Vaardigheid:	Naam:	1	2	3	Opmerkingen:
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
			X X		
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	Heeft een duidelijk idee van de mate waarop het dilemma benaderd gaat worden en heeft hierin een eigen werkwijze.
				X X	
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	
			X	X	
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		Neemt genoegen met de snelste werkwijze, controleert het proces niet en heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt kritisch ook naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen waar nodig.	Heeft een eigen werkwijze, maar kijkt niet kritisch naar wat wel en niet werkt.
		X X			

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	
		X X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevoend wordt.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groeps- genoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X X		
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken zaken op een rijtje.	Besprekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt	Noteert gedurende het proces van het behandelen van de opdracht welke zaken van invloed zijn op de uiteindelijke beslissing.	

		rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	Bespreekt dit met zijn/haar groepsgenoten en kijkt opnieuw of de juiste keuzes worden gemaakt.	
		X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
		X	X	
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met zijn/haar eigen plan bezig en deelt eigen gedachten over de opdracht niet met de rest van het groepje.	Bespreekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X	X	
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	
		X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar	

	X	X		
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
	X			
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
		X		
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	Heeft wel een duidelijke en sterke mening, maar begrijpt de essentie van het probleem nog niet. Wat is nu daadwerkelijk het probleem?
	X	X		
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan	Kan in eigen woorden uitleggen wat	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen	

met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	op zich. gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
		X	X	
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X	X	
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	
		X		
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het toepasbaar is.	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	Zie criteria zelfregulerin g, mag nog kritischer zijn naar haar eigen aanpak.

verheldert en ontleedt deze.	het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	
		X	X	
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groeps- genoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daar- voor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele evol- gen. Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
	X	X		
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
		X	X	
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevestigt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen	

		onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	of gegeven informatie.	
		X X		
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
		X	X	
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X X		
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	

Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	
			X X	

		X X		
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	Dwaalt niet zo zeer af, maar is op momenten wel lastig te volgen. Spreekt gehaast en komt niet tot een duidelijk afgerond antwoord.
	X X			
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
		X X		
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X X		

Vaardigheid:	Naam:	1	2	3	Opmerkingen:
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
			X X		
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	
			X X		
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	Zegt niet veel en is lastig te peilen.
		X X			
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		Neemt genoegen met de snelste werkwijze, controleert het proces niet en heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt kritisch ook naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in	Heeft niet echt een duidelijke eigen mening, ze neemt veel over van wat haar groepsgenot en vinden.

			staat bij te sturen waar nodig.	
	X X			
Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	
		X X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groeps-genoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	Gaat mee in vooroordelen van anderen, laat niet een duidelijke eigen mening zien en bevraagt klasgenoten niet.
	X	X		
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken	Besprekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt	Noteert gedurende het proces van het behandelen van de opdracht welke	Knikt snel ja op beslissingen van

		X X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak op zich. Gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
		X X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	Wordt door de groep ook opgemerkt, wordt ook niet altijd meegenomen in wat er besproken wordt.
	X X			
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en	

en te overdenken zaken op een rijtje.	kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	zaken van invloed zijn op de uiteindelijke beslissing. Bespreekt dit met zijn/haar groepsgenoten en kijkt opnieuw of de juiste keuzes worden gemaakt.	groepsgenoten, maar begrijpt niet helemaal wat er precies besloten is.
	X X			
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
	X X			
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met zijn/haar eigen plan bezig en deelt eigen gedachten over de opdracht niet met de rest van het groepje.	Bespreekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X X		
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vondt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vondt gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	

	erachter te komen of het toepasbaar is.	deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	
	X X			
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurt en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
	X X			
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
		X X		
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties	

		het probleem of het dilemma.	opgelost kunnen worden.	
	X X			
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert en ontleedt deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	
	X X			
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt in met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen. Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
	X X			
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
	X X			
Communiceren De leerlingen:				

van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
	X X			
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	Spreekt bijna helemaal niet. Geeft korte antwoorden als haar iets gevraagd wordt.
	X	X		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
	X X			
Is zichzelf bewust van de individuele rol eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt	

Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevraagt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevragen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	Blijft op de achtergrond.
	X X			
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
	X X			
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X X		
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele	

	verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X X		
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	
	X X			

Vaardigheid d:	Naam	1	2	3	Opmerkinge n:
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	Kan hierbij zijn eigen situatie haarfijn beschrijven. Heeft een helder beeld van het dilemma.
				X X	
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.	Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.		
		X X			
Kan realistische doelen stellen.	Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.		
		X	X		
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.	Neemt genoegen met de snelste werkwijze, controleert het proces niet en heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt kritisch ook naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen waar nodig.		
		X X			

		rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	Besprekt dit met zijn/haar groepsgenoten en kijkt opnieuw of de juiste keuzes worden gemaakt.	
		X X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
		X X		
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met zijn/haar eigen plan bezig en deelt eigen gedachten over de opdracht niet met de rest van het groepje.	Besprekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X X		
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vondt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vondt gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	
		X	X	
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en maakt afspraken	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en neemt geen taak	Neemt een taak op zich en zorgt er met groepsgenoten	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de taken van zijn/haar	

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	
		X X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkinge n
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groepsgenoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
		X	X	
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Besprekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt	Noteert gedurende het proces van het behandelen van de opdracht welke zaken van invloed zijn op de uiteindelijke beslissing.	

met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	op zich. gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
		X X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	
		X X		
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het toepasbaar is.	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist vindt in dit besluit.	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	

		X X		
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
		X X		
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	Gaat hier en daar te veel van de eigen ervaring uit en houdt geen rekening met alle belangrijke punten uit het dilemma.
Probleemoplossend vermogen De leerling:	X	X		
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	
		X X		
Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan	Kan in eigen woorden uitleggen wat	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen	Mag nog meer duidelijke

		Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	of gegeven informatie.	
		X X		
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
		X X		
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
			X X	
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische context zou plaatsvinden.	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het dilemma of voor de groepsgenoten. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	

verheldert en ontleedt deze.	het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	vragen stellen en hierbij letten op wat hij precies te weten wil komen. De waarom vraag komt vaak terug.
		X X		
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daar voor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen . Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	
		X X		
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
			X X	
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevestigt en motiveert anderen. Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en is niet bezig met het bevestigen van anderen.	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen.	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen	

		X X		
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgenoten ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
		X X		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	Komt zelfverzekerd over, maar kan hierin geen duidelijk reflectie naar voren brengen.
		X X		
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in anderen schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een kritische blik naar zichzelf te kijken.	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar gezegd en gedaan kan worden.	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in anderen schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele normen/waarden van iemand anders.	
		X X		

Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	Is betrokken bij de rest van zijn groepje. Wil weten hoe zij het zien, wat zij meegemaakt hebben en gebruikt hun informatie om meer te weten te komen.
			X X	

Laat een serieuze en doelgerichte werkhouding zien.	Is weinig tot niet met de opdracht bezig. Dwaalt af en heeft de gedachten elders. Is niet gemotiveerd om aan de opdracht te werken.	Laat zien dat die gericht met de opdracht bezig is, is gemotiveerd en stelt vragen als er onduidelijkheden zijn. Begrijpt de opdracht, maar heeft hier en daar wel sturing nodig.	Daagt zichzelf uit om meer uit de opdracht te halen, stelt vragen voor extra uitdaging en toont interesse. Weet duidelijk waar die aan moet werken. Heeft hier geen extra hulp voor nodig.	
		X X		
Kritisch denken De leerling:	1	2	3	Opmerkingen
Heeft een open houding en is bereid perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen. Is nieuwsgierig en wil nieuwe informatie ontvangen.	Is gericht op zijn/haar eigen perspectief en neemt geen tijd om perspectieven van andere groepsgenoten aan te horen.	Luistert naar de inbreng van zijn/haar klasgenoot. Deelt het eigen perspectief en laat hierbij de andere groepsgenoten in hun waarde.	Is even gericht op het eigen perspectief als het perspectief van andere groepsgenoten. Is bereid door te vragen en meer te weten te komen over waarom iets gedacht/gevonden wordt.	
		X X		
Is flexibel, bewust van mogelijke (persoonlijke) vooroordelen en kan deze ook opzij zetten.	Heeft moeite zich aan te passen aan anderen/de situatie. Heeft een sterke mening, maar gaat uit van vooroordelen die de leerling mogelijk al had.	Past zich aan de situatie of anderen aan (eventueel met hulp). Wil vragen van groeps-genoten beantwoorden en kan mogelijke vooroordelen op zij zetten.	Kan zich gemakkelijk aan de situatie aanpassen, toont een neutrale houding en kijkt eerst of datgene wat hij/zij vindt daadwerkelijk gegrond is.	
	X	X		
Neemt zorgvuldige beslissingen, heroverweegt en zet de te bespreken en te overdenken zaken op een rijtje.	Bespreekt minimaal en is snel tevreden. Bevraagt niet en kan niet goed verwoorden wat er gekozen is en waarom.	Denkt goed na over de beslissingen die gemaakt worden. Er wordt veel besproken en overlegt. Houdt	Noteert gedurende het proces van het behandelen van de opdracht welke zaken van invloed zijn op de uiteindelijke beslissing.	Heeft meer tijd nodig om het dilemma te bestuderen, heeft een andere werkwijze

Vaardigheid d:	Naam	1	2	3	Opmerkingen :
Zelfregulering De leerling: Kan verbanden leggen met eerdere ervaringen		Herkent de situatie niet en kan zich hier niet in verplaatsen.	Herkent de situatie en kan zich hierin verplaatsen	Herkent de situatie en vergelijkt met eigen ervaringen. Kan beschrijven hoe die zelf zou handelen in deze situatie	
			X X		
Heeft een duidelijk beeld van de stappen die er genomen moeten worden bij het benaderen van een moreel dilemma.		Neemt weinig tot geen initiatief om een plan te maken.	Maakt in samenwerking met groepsgenoten of de leerkracht een plan, overlegt en toont een eigen bijdrage in het benaderen van het dilemma.	Komt zelf met initiatieven en ideeën over de wijze van benaderen en kan dit verwoorden.	Zegt niet wat ze echt wil zeggen, laat zich afkappen door groepsgenoten.
		X X			
Kan realistische doelen stellen.		Heeft moeite om tot een besluit te komen, kan niet verwoorden hoe die tot een besluit komt en toetst de haalbaarheid hiervan niet.	Kan formuleren tot welk besluit er gekomen is en heeft hierin rekening gehouden met de haalbaarheid van dit besluit en kan dit toelichten.	Kan formuleren tot welk besluit er is gekomen en houdt niet alleen rekening met haalbaarheid, maar ook met de eventuele gevolgen en uitkomsten van het gemaakte besluit.	
		X X			
Kan voor, tijdens en na het behandelen van een dilemma reflecteren op het eigen handelen.		Neemt genoegen met de snelste werkwijze, controleert het proces niet en heeft moeite met het reflecteren op zijn/haar aanpak.	Kijkt kritisch naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Houdt bij of de opdracht gaat zoals zijn/haar bedoeling was geweest.	Durft kritisch naar zichzelf/haarzelf te zijn, stelt reflecterende vragen en kijkt kritisch ook naar zijn/haar werk en de gemaakte keuzes hierbij. Is in staat bij te sturen waar nodig.	
		X X			

		rekening met de belangrijkste zaken in de situatie.	Besprekt dit met zijn/haar groepsgenoten en kijkt opnieuw of de juiste keuzes worden gemaakt.	dan de andere groepsgenoten en.
	X	X		
Durft door te vragen en streeft naar een zo nauwkeurig mogelijk antwoord.	Blijft vooral bij het eerste gevonden antwoord. Stelt geen verdere vragen om tot meer informatie te komen. Stelt voornamelijk gesloten vragen.	Vraagt door, maakt gebruik van de 4 W (Wie? Wat? Waar? Wanneer?) vragen en de H vraag (hoe?).	Stelt kritische vragen waarbij de leerling oprecht nieuwsgierig is naar meer antwoorden. Bevraagt hierbij ook de standpunten en ideeën van andere groepjes.	
		X X		
Samenwerken De leerling:				
Overlegt met de andere leerlingen in het groepje. Luistert, observeert, reageert.	Is voornamelijk met zijn/haar eigen plan bezig en deelt eigen gedachten over de opdracht niet met de rest van het groepje.	Besprekt met het groepje de opdracht, aanpakken, het plan en deelt eigen gedachten over de opdracht met de rest van het groepje.	Is er bedachtzaam op dat die niet zelf alleen aan het woord is, luistert naar de groepsgenoten en geeft iedereen de mogelijkheid tot inbreng.	
		X X		
Geeft feedback aan anderen en staat hier ook voor open. Vraagt en biedt hulp aan anderen.	Is vooral op het eigen plan gericht. Is niet geïnteresseerd in wat de groepsgenoten vinden of hulp die geboden wordt.	Complimenteert de groepsgenoten op hun ideeën en inbreng, geeft aan wat hij/zij wel en niet goed vond/vindt gaan in het groepsproces.	Kijkt niet alleen naar de groepsgenoten, maar ook naar de eigen rol. Geeft niet alleen aan wat hij/zij wel en niet goed vindt/vond gaan, maar handelt er ook naar. Zoekt oplossingen.	
		X X		
Draagt bij aan een duidelijke taakverdeling en	Neemt alle taken op zich of doet minimaal werk en	Neemt een taak op zich en zorgt er met	Neemt een taak op zich en is zich bewust van de	

maakt afspraken met de rest van het groepje. Kan deze afspraken ook naleven.	neemt geen taak op zich. gaat aan de slag zonder af te spreken wie wat gaat doen.	groepsgenoten voor dat iedereen een taak heeft. Maakt afspraken met groepsgenoten over hoe de opdracht gemaakt wordt.	taken van zijn/haar groepsgenoten. Biedt hulp als het iemand niet lukt. Waarborgt de afspraken die gemaakt worden met groepsgenoten.	
		X X		
Heeft een open houding ten opzichte van de meningen en ideeën van de andere leerlingen.	Is voornamelijk gericht op zijn/haar eigen ideeën en meningen.	Is benieuwd naar wat zijn/haar groepsgenoten vinden en te zeggen hebben.	Is nieuwsgierig naar de ideeën en meningen van groepsgenoten en is bereid hen hier op te bevragen. Luistert oprecht en vormt vervolgens eventueel opnieuw de mening.	
		X X		
Heeft respect voor verschillen (verschillen in vaardigheid of kennis).	Houdt geen rekening met de verschillen en kijkt meer naar wat prettig is voor de hem/haarzelf.	Herkent dat een groepsgenoot moeite heeft met de opdracht, toont begrip en assisteert waar nodig.	Herkent dat een groepsgenoot of hij/zijzelf moeite heeft met de opdracht en schakelt hulp in/zoekt zelf naar hulp of een oplossing. Probeert de groepsgenoot er steeds bij te betrekken.	
	X	X		
Creatief denken De leerling:				
Kan en durft eigen criteria te stellen aan het maken van een besluit bij het behandelen van een dilemma.	Kiest voor een voor de hand liggend besluit/oplossing, stelt geen duidelijke criteria om erachter te komen of het toepasbaar is.	Bij het maken van een besluit of het kiezen van een oplossing, wordt er op gelet of deze toepasbaar is. Let op wat hij/zij juist/onjuist	Denkt na over de verschillende mogelijkheden. Kijkt naar wat hij/zij belangrijk vindt en juist/onjuist acht. Is bereid zich te verplaatsen in de schoenen van een ander.	

Verkent een probleem, dilemma of vraagstuk en verheldert en ontleedt deze.	Heeft geen duidelijk beeld van de situatie en kan het niet naar groepsgenoten of de leerkracht weerleggen. Kan het probleem/dilemma niet uit de situatie halen.	Kan in eigen woorden uitleggen wat voor probleem/dilemma er speelt. Maakt gebruik van de 4 W en de H vraag (wie, wat, waar, wanneer en hoe).	Kan in bijvoorbeeld twee zinnen of minder uitleggen waar het probleem/dilemma om draait. Heeft gebruik gemaakt van de 4 W en de H vragen. Laat onnodige details hierbij weg.	
		X X		
Zoekt naar verschillende (mogelijke) oplossingen/besluit en, bedenkt welke wel en niet werken en waarom.	Is tevreden met het eerste de beste besluit, denkt niet aan verdere mogelijkheden of wat het gekozen besluit geschikt maakt. Maakt zelf geen gebruik van een oplossing..	Kijkt naar de verschillende oplossingen en kan deze met hulp uit het dilemma/probleem halen. Komt met groepsgenoten tot een beslissing en kan uitleggen waarom daarvoor gekozen is.	Legt de verschillende (mogelijke) oplossingen en besluiten naast elkaar, vergelijkt welke in zijn/haar ogen de beste is en houdt rekening met eventuele gevolgen . Denkt vooruit en stelt het besluit (eventueel) bij.	Houdt geen rekening met eventuele gevolgen, denkt niet genoeg na over de gevolgen van het desbetreffende probleem.
	X X			
Selecteert een geschikte oplossing/besluit voor het dilemma en legt dit voor aan de rest van het groepje.	Kiest zelf voor een besluit en toetst deze niet aan de meningen van anderen. Heeft moeite met het beargumenteren van zijn/haar keuzes.	Vraagt aan groepsgenoten wat zij vinden van de gemaakte oplossing/besluit. Heeft nog moeite achter de eigen keuze te staan en te beargumenteren waarom ervoor gekozen is.	Kan uitleggen/presenteren waarom hij/zij dit een juist besluit vindt en hiervoor gekozen heeft. Is bereid te luisteren naar feedback van groepsgenoten.	
		X X		
Communiceren De leerlingen:				
Wisselt informatie en meningen uit, luistert naar, bevraagt en motiveert anderen.	Vraagt weinig of niet, communiceert weinig of niet met groepsgenoten en	Spreekt uit wat hij/zij verwacht of wat hij/zij nodig heeft. Stelt vragen aan	Spreekt eigen meningen uit, maar houdt hierbij ook rekening met de meningen van	Mag haar stem meer laten horen.

		vindt in dit besluit.		
		X X		
Is bereid het probleem van meerdere kanten aan te pakken en met argumenten naar oplossingen te zoeken.	Heeft moeite zelf of met hulp te beargumenteren welke aanpak de meest effectieve is. Doorziet de uitkomst van de keuzes niet en kiest zonder uit te leggen waarom.	Bekijkt het probleem van verschillende kanten en kan uitleggen welke mogelijkheden er zijn als het probleem anders aangepakt wordt. Kan met hulp uitleggen welke keus de betere is.	Kan inschatten hoe een situatie afloopt als deze van een andere kant aangepakt wordt. Kan uitleggen wat er gebeurd en hoe hij/zij zelf zou handelen. Gaat zelf op zoek naar mogelijke andere oplossingen.	
		X X		
Maakt effectief gebruik van de beschikbare materialen, methoden en middelen om het dilemma op te kunnen lossen.	Let voornamelijk op het grote plaatje. Heeft zich niet goed ingelezen en heeft het overzicht niet van de mogelijkheden en kan lastig tot een besluit komen.	Heeft zich ingelezen in de situatie, weet wat er afspeelt en welke mogelijkheden er zijn. Kan dit gebruiken om tot een oplossing/besluit te komen.	Weet wat er speelt in de situatie, welke personages er zijn, hoe deze in elkaar steken, in welke omgeving het afspeelt en wat dat inhoudt voor de situatie. Houdt rekening met de details.	
	X	X		
Probleemoplossend vermogen De leerling:				
Signaleert een probleem, dilemma of vraag en herkent de essentie ervan.	Doorziet het dilemma of het probleem niet en ziet het belang ervan niet in.	Herkent het probleem, maar heeft moeite het dilemma eruit te halen. Met hulp lukt dit wel en kan op die manier in gesprek gaan over het aanpakken van het probleem of het dilemma.	Herkent het probleem of het dilemma in een situatie en weet wat er voor zorgt dat het lastig op te lossen is. Kan uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe dergelijke situaties opgelost kunnen worden.	
		X X		

Kaart onduidelijkheden aan indien aanwezig.	is niet bezig met het bevragen van anderen.	de groepsgenoten of de leerkracht en kan een mening onderbouwen. Laat groepsgenoten spreken en luistert naar wat er verteld wordt.	anderen. Onthoudt waarover er gesproken wordt en kan terugkomen op gestelde vragen of gegeven informatie.	
	X X			
Laat zelfvertrouwen zien, durft het woord te nemen en meningen en ideeën te delen. Is bereid groepsgenoten te overtuigen van de eigen standpunten.	Blijft voornamelijk op de achtergrond en gaat mee in wat er gezegd wordt. Voegt zelf niet echt iets toe aan het gesprek en laat voornamelijk anderen spreken.	Spreekt uit wat hij/zij vindt en is bereid argumenten te geven en standpunten te verdedigen.	Laat zien wat hij/zij vindt en spreekt dit duidelijk naar de andere groepsgenoten uit. Kan sterke argumenten naar voren brengen om groepsgenoten te overtuigen van zijn/haar standpunt.	
	X	X		
Heeft respect voor andere meningen, uitingen en ideeën.	Luistert niet naar de meningen van groepsgenoten, oordeelt snel en gaat direct tegen groepsgenoten in. Wil graag gelijk krijgen.	Is bereid te luisteren en in te gaan op de ideeën, meningen en uitingen van groepsgenoten. Neemt deze inbreng serieus.	Toont niet alleen respect, maar is oprecht geïnteresseerd in wat anderen vinden. Ziet in dat de meningen, uitingen en ideeën van anderen kunnen bijdragen aan het verbreden van de eigen kennis en visie.	
		X X		
Kan zich in een ander verplaatsen (niet alleen in het groepje zelf, maar ook in de karakters van het dilemma) en houdt rekening met verschillen.	Kijkt voornamelijk naar zichzelf en wat hij/zij zelf zou doen. Kan geen duidelijke inschatting maken van de situatie en hoe deze in realistische	Doorziet de rollen in de situatie van de groepsgenoten en de karakters in het dilemma. Kan begrijpen hoe de situatie/het dilemma	Kan zich goed verplaatsen in een ander en heeft door wat eventuele uitspraken of handelingen voor gevolgen kunnen hebben voor de verschillende karakters in het	

	context zou plaatsvinden.	eruitziet vanuit iemand anders zijn/haar ogen.	dilemma of voor de groepsgeleden. Kan hier zorgvuldig naar handelen.	
	X X			
Spreekt duidelijk en verstaanbaar.	Spreekt gehaast en niet geheel duidelijk. Dwaalt af van het onderwerp en kan niet goed tot een helder geformuleerde vraag komen.	Maakt gebruik van duidelijk taalgebruik wat andere groepsgeleden ook kunnen volgen. Spreekt rustig en kalm en stelt helder geformuleerde vragen.	Kiest zorgvuldig uit wat die wil zeggen en hoe die dit wil zeggen. Let er op niet te veel woorden te gebruiken als het niet nodig is en zorgt voor scherpe opmerkingen en vragen/informatie dat gemakkelijk te begrijpen is.	
		X X		
Sociale en culturele vaardigheden De leerlingen:				
Kan eigen gevoelens en opvattingen benoemen en hierop reflecteren.	Reflecteert met korte antwoorden zoals "goed", "niet heel goed", maar kan niet precies uitleggen waarom hij/zij dat vindt en hoe die zich daarbij voelt.	Kan benoemen wat er goed ging en wat er nog beter kon. Kijkt vooral naar het dilemma en het groepsproces. Kan delen hoe hij/zij zich daarbij voelde.	Kan duidelijk benoemen wat er zowel in het groepsproces als bij hem/haarzelf goed kon en nog beter kon. Kan hier een gevoel aan koppelen.	
		X	X	
Is zichzelf bewust van de individuele rol en eigen verantwoordelijkheid in de samenleving.	Kan zich moeilijk in andermans schoenen verplaatsen. Denkt niet na voordat hij/zij iets doet of zegt. Neemt geen verantwoordelijkheid voor zijn/haar acties en is niet bereid met een	Weet rekening te houden met anderen en is zich bewust van hoe hij/zij zich het beste kan gedragen. Begrijpt dat hij/zij een deel uitmaakt van de samenleving. Begrijpt dat niet alles zo maar	Kan in een realistische context en in een verhaal/situatie zichzelf in andermans schoenen verplaatsen. Denkt bewust na over hoe hij/zij in de situatie kan helpen. Houdt rekening met eventuele	

	kritische blik naar zichzelf te kijken.	gezegd en gedaan kan worden.	normen/waarden van iemand anders.	
		X X		
Toont inlevingsvermogen en belangstelling voor anderen, andere culturen en gebruiken. Is benieuwd naar de normen en waarden van een ander en waar diegene voor staat.	Toont weinig tot geen interesse in iemand anders of een andere cultuur. Is weinig tot niet geïnteresseerd in iemand anders zijn/haar normen en waarden.	Is nieuwsgierig naar anderen of een andere cultuur. Wil meer te weten komen over de normen en waarden van anderen en hoe zij de wereld zien, wat voor hen juist is.	Is nieuwsgierig en stelt veel vragen om zoveel mogelijk te weten te komen over anderen of een andere cultuur. Gebruikt de verkregen kennis om situaties/dilemma's beter te kunnen beoordelen.	
	X	X		